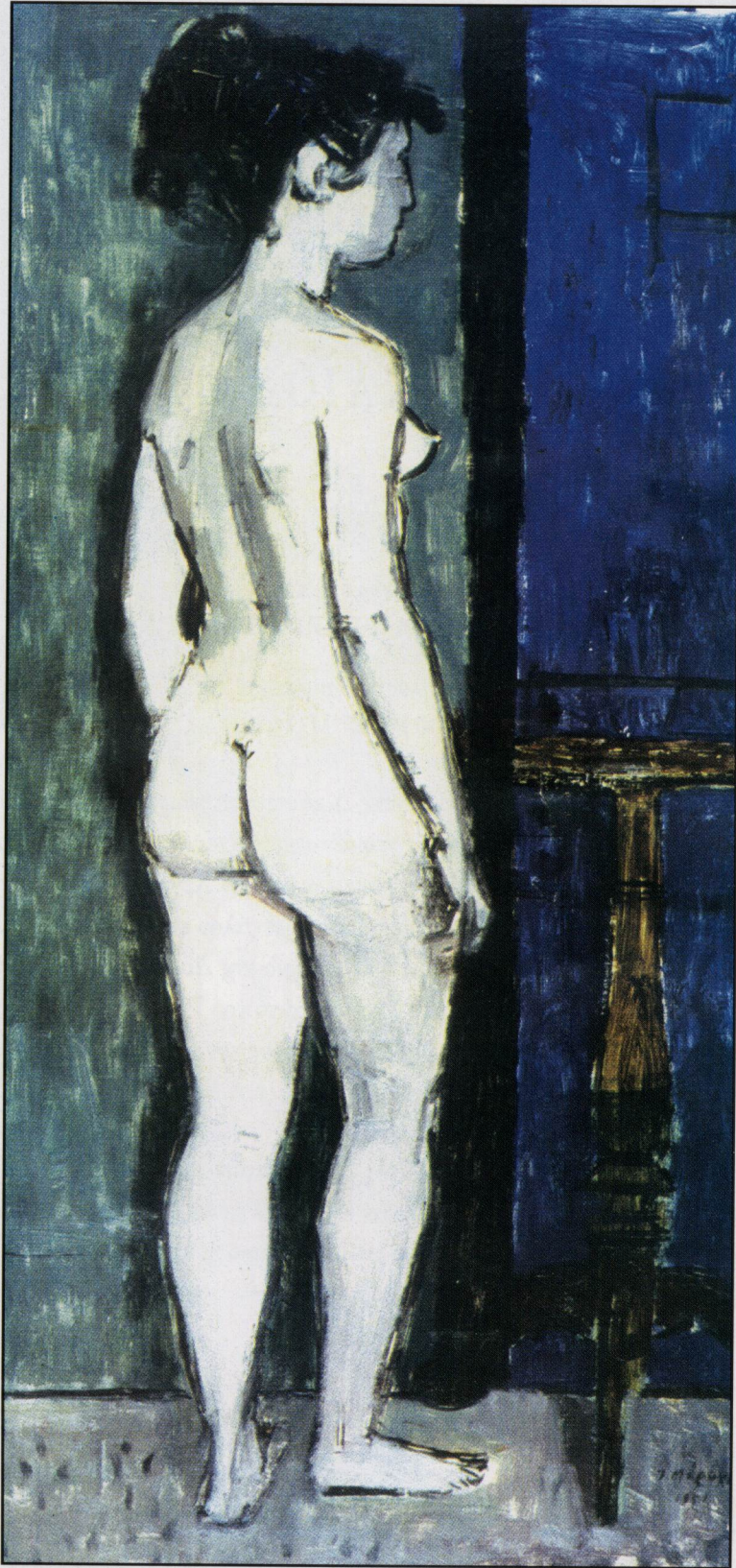

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία 'Επιθεώρηση • Ιούνιος 2003 • τεύχος 112 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιούνιος 2003
τεύχος 112 • 4 €

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €

Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης

Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού

401740-48 (παρακαλούμε να

αναγράφεται τό όνομα του

καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

Άγγελος Έλεφάντης, «Η παιδεία μας άλλαξε» καί τά μαργαριτάρια πολλαπλασιάζονται	5
Μαρίνα Κόντη, Συνταγές παιδαγωγικής	11
Πάμπος Φιλίππου, Χωρίς πόλη	14
Χριστόφορος Παπαδόπουλος, «Οί μπάτσοι πουλάνε τή λαμαρίνη»	17

Άντώνης Μανιτάκης, Ένα ξεθυμασμένο συνταγματικό άρωμα	20
Γιώργος Μαργαρίτης, Έ Η πολυεθνική δημοκρατία	22
Έντουάρ Μπάρ, Κλίμα: προς μιά μείζονα άλλαγή;	25
Άγγέλικα Ψαρρά, Γυναίκες στό κυνήγι τής ήδονής καί τής ψήφου: οί φεμινίστριες στόν κομμουνιστικό λόγο του Μεσοπολέμου	32

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις	49

Εξώφυλλο: Ι. Μόραλης, «Γυμνό» 1951.

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. 210-6470079 &

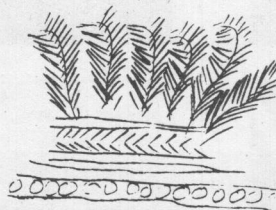
fax: 210-6470696

e-mail: poliths@otenet.gr

Έκτύπωση: Αφοί Χρυσοχού

Στυμφαλίας 8,

Περιστερι, τηλ. 210-5719937

«Ἡ παιδεία μας ἄλλαξε» καί τά μαργαριτάρια πολλαπλασιάζονται

Στό περασμένο τεῦχος τοῦ *Πολίτη*, μέ τίτλο «Μαργαριτάρια», δημοσιεύσαμε ἀπαντήσεις μαθητῶν τῆς Γ΄ Λυκείου στό μάθημα τῆς Νεότερης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (κατεύθυνση Γενικῆς Παιδείας). Οἱ ἀπαντήσεις αὐτές δέν εἶναι φτιαχτές, θά χρειάζοταν ἄλλωστε τό ταλέντο τοῦ Μπόστ γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτό τό σπαραξικάρδιο ἀποτέλεσμα· εἶναι αὐθεντικές. Δέν γνωρίζουμε ἀπό ποιά περιοχή προέρχονται αὐτά τά γραπτά οὔτε ποιό εἶναι τό ποσοστό τῶν μαθητῶν πού ἀπαντᾶ μέ τόσο ἀλαμπουρνέζικο τρόπο. Προσωπικά, εἶμαι βέβαιος ὅτι τέτοιου εἴδους ἀπαντήσεις δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικές κάποιου μέσου ὄρου, δέν ἐξεικονίζουν τό πραγματικό μορφωτικό ἐπίπεδο τῶν ἀποφοίτων τοῦ ἑλληνικοῦ Λυκείου, τό ὁποῖο, χωρίς νά εἶναι ιδιαίτερα ὑψηλό, νομίζω ὅτι δέν μπορεῖ νά ἔχει αὐτό τό χάλι. Ὡστόσο, οἱ ὑποψήφιοι πού ἀπαντοῦν στά ἐρωτήματα μέ τέτοιους μαργαρίτες —πού δέν ἀλιεύονται μόνο ἀπό τό μάθημα τῆς Ἱστορίας ἀλλά μπορεῖ νά τοῦς συναντήσει κανεῖς σέ ὅλα τά μαθήματα— δέν πρέπει νά εἶναι κάτι τό στατιστικῶς ἀσήμαντο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἐπειδή τό ἐξεταζόμενο μάθημα ἀνήκει στή «γενική παιδεία» εἶναι πολύ πιθανό ὅτι οἱ ἴδιοι μαθητές στά μαθήματα «κατεύθυνσης» θά μπορούσε νά ἔχουν δώσει, ἂν μή τί ἄλλο, ἀξιοπρεπῆ γραπτά. Κι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη πάλι οἱ ἐν λόγῳ ἀπαντήσεις δέ εἶναι ἀντιπροσωπευτικές τοῦ γενικοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου. Θά μπορούσαμε ὅμως νά εικάσουμε ὅτι οἱ βαθμοί κάτω ἀπό τή βάση καί ἰδίως οἱ ἀρκετά κάτω ἀπό τή βάση στό ὁποιοδήποτε μάθημα ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς σέ τέτοια μαργαριτοβριθῆ κείμενα.

Πάντως, ὅποιος ἔριξε μιά ματιά στό κείμενο τοῦ *Πολίτη* μέ τά «μαργαριτάρια», ἐκτός ἀπό τά ἀκράτητα γέλια —καί πῶς νά μή γελάσει ὁ πᾶσα πικραμένος ὅταν στήν ἐρώτηση τί ἦταν τό Νιού Ντῆλ ἔρχεται ἡ ἀπάντηση «αὐτός πού ἀνακάλυψε τό αὐτοκίνητο»— δέν μπορεῖ νά μήν διαπίστωσε ὅτι οἱ ἐν λόγῳ μαθητές εἶναι τό λιγότερο «λειτουργικῶς ἀναλφάβητοι»: ὀρθογραφία χαώδης· γνώσεις μηδενικές· διατύπωση ἀσυνάρτητη· πλήρης ἀνικανότητα συλλογισμοῦ. Σάν νά μήν πέρασαν ἀπό πάνω τους δώδεκα χρόνια μαθητείας. Πῶς ἔφτασαν, λοιπόν, στήν τελευταία τάξη τοῦ Λυκείου;

Ὁ καθείς, συνδυάζοντας τίς ὁποιοσδήποτε κοινωνιολογικές γνώσεις κατέχει καί τίς ἐμπειρικές του παρατηρήσεις, ιδιαίτερα ἂν ἔχει κάποια κριτική στάση ἀέναντι στόν ἐκπαιδευτικό θεσμό, θά δώσει εὐκολα τήν ἀπάντηση γι' αὐτή τήν παταγώδη ἀποτυχία: ἀκατάλληλα βιβλία, ἀνικανότητα καί ἀδιαφορία τῶν διδασκόντων, ἓνα ἐκπαιδευτικό σύστημα ἐξεταστικοκεντρικό πού λειτουργεῖ μόνο ὡς μηχανισμός ἐπιλογῆς, προέλευση

αὐτῶν τῶν μαθητῶν ἀπό τὰ ἀσθενέστερα κοινωνικά στρώματα, ἀδυναμία τῶν οικογενειῶν νά φροντίσουν κάπως καλύτερα γιά τή μόρφωση τῶν γόνων τους παρέχοντάς τους ἐνισχυτική διδασκαλία (φροντιστήρια, ιδιαίτερα κ.λπ.), λίγα τὰ λεφτά τοῦ κράτους γιά τήν παιδεία, ἀνικανότητα τοῦ σχολείου νά ἐμπνεύσει στούς μαθητές μορφωτικές ἀξίες κ.λπ. Ἰσχύουν ὅλα αὐτά, ἔχουν πλειστάκις ἐπισημανθεῖ τόσο ἀπό διάφορες μελέτες ὅσο καί ἀπο τίς ἀναλύσεις τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου. Καί γράφοντας αὐτές τίς γραμμές δέν προτίθεμαι νά προσθέσω κάποια καλύτερη ἐρμηνεία. Μέ ἐνδιαφέρει ὅμως ἐδῶ ἕνα ἐρώτημα κι ὄχι ἡ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου. Καί τό ἐρώτημα εἶναι τό ἐξῆς: τί γίνεται ὅταν στό πλαίσιο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ θεσμοῦ καταγράφονται καί τέτοια οἰκτρά ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα δείχνουν ὅτι τό σχολεῖο δέν ἐπιτυγχάνει νά μεταδώσει σέ ὅλους τούς τροφίμους του τή στοιχειώδη γενική παιδεία; Τί γίνεται ὅταν, ἀκόμα κι αὐτή ἡ ἄκρως συζητήσιμη γενική παιδεία, πού παρέχεται μέ εὐθύνη τῆς πολιτείας, δέν μπολιάζει καθόλου πολλούς μαθητές;

Δέν ἰσχύει τό ἴδιο σέ ἄλλους θεσμούς. Τά νοσοκομεῖα, γιά παράδειγμα, παρά τίς πολλές καί διάφορες ἀνεπάρκειες καί ἀναπηρίες τους, δέν ἀφήνουν ἕνα ποσοστό ἀσθενῶν νά πεθάνει χωρίς περίθαλψη. Ἐδῶ ἔχουμε ἀποτελέσματα πού λένε ὅτι ἕνα ποσοστό μαθητῶν, ἀπό πλευρᾶς μόρφωσης, εἶναι πεθαμένοι καί νεκροί, γιά νά χρησιμοποιήσω τήν ἀνεπανάληπτη μπισστατζόγλεια γλώσσα. Κι οὔτε πρόκειται νά διορθωθεῖ ἀργότερα ὁ ἀπόφοιτος γιατί τό Λύκειο εἶναι τό τελευταῖο του σχολεῖο, ἡ τελευταία εὐκαιρία, στό ὁποῖο οἱ μαθητές μπορούν νά ἐξοικειωθοῦν μέ τή γενική μόρφωση. Ἀπό 'κεῖ καί πέρα εἴτε στά ΑΒΕΙ-ΤΕΙ εἴτε ἐκτός αὐτῶν στά διάφορα κέντρα σπουδῶν ἢ ἐμπειρικά, στή «ζωή» πού λένε, ἀρχίζει ἡ ὅποια ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση πού δέν ἔχει νά κάνει μέ τή γενική παιδεία. Ἔτσι μπορεῖ νά συναντήσῃ κανεῖς κάποιον θαυμάσιο χειρουργό ἀλλά οἱ γνώσεις, οἱ εὐαισθησίες καί οἱ δεξιότητες πού ἀπέκτησε ὡς πρός τίς ἐκτός ἰατρικῆς-χειρουργικῆς μορφωτικές περιοχές νά εἶναι ἀνάλογες μέ τὰ «μαργαριτάρια» πού μᾶς ἀπασχολοῦν. Τό ἴδιο θά μπορούσαμε νά διαπιστώσουμε μέ ἕναν ὑδραυλικό ἢ ἕναν τραπεζοῦπάλληλο. Τί γίνεται λοιπόν σ' αὐτές τίς περιπτώσεις; Τό τί γίνεται τό ξέρουμε: τίποτε ἀπολύτως. Οἱ νέοι ἀφήνονται μέσα σ' αὐτό τό τέλμα πού ὅσο περνοῦν τά χρόνια ἀποτελματώνεται. Καί μή θεωρήσουμε ὅτι τὰ διάφορα συστήματα τῆς διά βίου ἐκπαίδευσης κ.λπ., πού τόσο διαφημίζονται, διορθώνουν τήν κατάσταση, διότι ὅλα αὐτά ἔχουν ἐπινοηθεῖ καί ὀργανωθεῖ ὄχι ὡς συμπλήρωση τῆς γυμνασιακῆς-λυκειακῆς γενικῆς παιδείας ἀλλά ὡς ξεκαινούργωμα, συμπλήρωση καί ἐκσυγχρονισμός πεπαλαιωμένων τεχνικῶν-ἐπαγγελματικῶν γνώσεων. Ὅ,τι ἔγινε ἔγινε μέ τή φιλοσοφία, τή λογοτεχνία, τήν ἱστορία κ.λπ. γιά ὅσους οἱ μεταλυκειακές σπουδές τους ἦ ἡ ζωή τους δέν ἐμπεριέχουν κάτι ἀπό τὰ παραπάνω γνωστικά ἀντικείμενα ὅ,τι ἔγινε ἔγινε μέ τὰ μαθηματικά, τή βιολογία, τή χημεία, τή φυσική γιά ὅσους δέν θά τὰ ξανασυναντήσουν στή ζωή τους. Στό μορφωτικό ταμεῖο τοῦ καθενός ἀπομένουν τὰ μαργαριτάρια ἐφ' ὅρου ζωῆς, ἐκτός

ἀπό ἐκείνους τούς ἐλάχιστους ἀλλά ἀξιοθαύμαστους αὐτοδίδακτους πού τούς τρώει τό σαράκι τῆς μόρφωσης ὡς τὰς δυσμάς τοῦ βίου.

Τά μαργαριτάρια, λοιπόν, παρόλη τήν πλάκα πού προκαλοῦν δέν εἶναι τῆς πλάκας. Εἶναι τό φαιδρό σύμπτωμα πού δείχνει τήν ἀρρώστεια, εἶναι τό καμπανάκι πού θά μᾶς ἔκανε νά ἀνησυχήσουμε. Ἀλλά πῶς νά ἀνησυχήσουμε ὅταν ἡ συζήτηση περιστρέφεται γύρω ἀπό τό ἄν τά πρὸς ἐξέταση μαθήματα θά εἶναι 6 ἢ 9, ἄν τά θέματα ἦταν «βά-τά» ἢ δύσκολα, ἄν θά πετύχει ὁ ὑποψήφιος θέση στήν Καλαμάτα ἢ τή Φλώρινα, ἄν τά παιδιά στό σχολεῖο μαθαίνουν πράγματα χρήσιμα καί «μοντέρνα», χρήσιμα γιά τήν αὐριανή ἐπαγγελματική σταδιοδρομία καί μοντέρνα πού σημαίνει ἄν ἡ ἐκπαίδευση συνεισφέρει στήν ἀπασχολησιμότητα; Ὅ,τι δέν θεωρεῖται μοντέρνο καί χρήσιμο ἀντιμετωπίζεται μέ ἀδιαφορία, ξεφεύγει ὄχι μόνο ἀπό τόν ψυχολογικό καί τόν πνευματικό ὀρίζοντα τοῦ νέου ἀλλά ἀκόμη καί ἀπό τόν ὀπτικό του ὀρίζοντα: κοιτάζει ἀλλά δέν βλέπει. Ὅποτε στό ἐρώτημα τί σημαίνει «ὀργανικός νόμος (Κρήτη)» ἢ ἀδιαφορία, πού ὀδήγησε στήν πλήρη ἀγνοια καί ἀσυναρτησία, ὑπαγορεύει τήν τυφλή ἀπάντηση «ὑποτυπὸς οἰκονομία τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους».

Παλιότερα ὁ κόσμος ἤξερε χονδρικῶς τί ἦταν ἡ μόρφωση: τό νά μάθουν τά παιδιά γράμματα. Καί οἱ πῖο ἐκλεπτυσμένοι ἤξεραν ὅτι «γράμματα» ἦταν μιά κάποια προσοικειώση μέ τά φυσικο-μαθηματικά ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ καί μιά κάποια προσοικειώση τῆς κλασικῆς παιδείας. Δέν ξέρω ποιά ἀπάντηση θά ἔδιναν οἱ σημερινοί μορφωμένοι ἢ οἱ εἰδικοί. Ἐκεῖνο πού ξέρω εἶναι ὅτι αὐτό τό ἐρώτημα δέν ἀπασχολεῖ οὔτε τούς ἐκπαιδευτικούς οὔτε τούς πολιτικούς ὑπεύθυνους, οὔτε τούς προγραμματιστές τῆς ἐκπαίδευσης οὔτε τόν κόσμο. Κι ὅμως εἶναι τό ἐρώτημα τῶν ἐρωτημάτων. Μήν ἔχοντας ὅμως δώσει μιά κάποια ἀπάντηση στό ἐρώτημα τί εἶναι σήμερα μόρφωση καί μορφωμένος ἄνθρωπος, γιατί νά γελάμε πού πολλοί ἀπόφοιτοι στό μάθημα π.χ. τῆς Ἱστορίας ἀπαντᾶνε ἀλαμπουρνέζικα; Μήπως, τάχα, ἡ κοινωνία μας θεωρεῖ ὅτι ὁ ἀνιστόρητος ἄνθρωπος ἢ ὁ ἀπροσδιόνυσος εἶναι λειτουργικά ἀναλφάβητος;

Νά προσθέσω κι ἓνα τελευταῖο σημεῖο: ἀπλῶς τό θίγω. Τά τελευταῖα χρόνια τό Σχολεῖο ἀπό διδασκαλοκεντρικό πού ἦταν ἀπό πάντα μετατρέπεται, ὅλο καί περισσότερο, σέ μαθητικοκεντρικό. Ἀπό ἑκεῖ πού ὁ δάσκαλος ἦταν τό πᾶν, ἀπό ἐκεῖ πού ἦταν ἡ γνῶση, ἡ τάξη, ἡ ἠθική, οἱ ἀξίες, ἀπό ἐκεῖ πού ἦταν ὁ μόνος κι ἀδιαμφισβήτητος ἰερέας τῆς μόρφωσης, τῆς ψυχικῆς καί πνευματικῆς καλλιέργειας, μετά τά κινήματα τῆς ἀμφισβήτησης, τῆς ἀνθησης τῆς ὀνομαζόμενης «νεανικῆς κουλτούρας», τῆς ἀδυσώπητης κριτικῆς τῶν κατεστημένων ἀξιῶν καί τῶν κατεστημένων θεσμῶν, τῆς ἀνθησης καί διάδοσης τῶν ἰδεολογιῶν τῆς αὐτοπραγμάτωσης καί τοῦ ἀντιαυταρχισμοῦ, ὁ ρόλος τοῦ δασκάλου ἄρχισε νά θολώνει. Ὁ δάσκαλος μαζί μέ τήν αὐταρχικότητα πού ἀποτελοῦσε τή δύναμή του ἔχασε καί τήν προσωπική λειτουργία νά ἐκπαιδεύει. Ἐγινε ἓνας χειραγωγούμενος ἀπό τήν ἐγκύκλιο καί τήν ἱεραρχία ἐνδιάμεσος, πού δέν ἔχει παρά νά

συμμορφωθεί πρὸς τὰς ὑποδείξεις καὶ νὰ τὰ βγάλει πέρα, ὅπως ὅπως, μὲ ἓνα τεράστιο ὄγκο «διδασκτέας ὕλης».

Τὰ ἀσφυκτικά προγράμματα πού πρέπει νὰ ὑπηρετήσῃ ὁ δάσκαλος ἐκμηδένισαν τὴν ὁποιαδήποτε προσωπική δυνατότητα διέθεταν οἱ ἐκπαιδευτικοί, ὁποιαδήποτε ἐλευθερία καὶ πρωτοβουλία. Κανεὶς πλέον ἐκπαιδευτικός, ἰδίως στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, δέν ἔχει τὴ δυνατότητα ἐπαναλήψεως κι ἄς ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι ὅτι ἡ ἐπανάληψη ἦταν μήτηρ πάσης μαθήσεως. Ὁ δάσκαλος ἐκμηδενίστηκε· ἀπὸ ἀπόλυτη αὐθεντία ἔγινε αὐτός πού ἐνοχλεῖ. Ἔτσι κι ἄλλιῶς τὰ παιδιά ξέρουν καλύτερα ἀπ' τὸν καθένα ὅτι τὴ χρήσιμη «γνώση» γιὰ νὰ περάσουν στὰ ΑΕΙ-ΤΕΙ, θὰ τὴν ἀποκτήσουν ὄχι στό σχολεῖο ἀλλὰ στὰ φροντιστήρια.

Ἡ ἐκμηδένιση τοῦ δασκάλου καὶ τὰ μαργαριτάρια δείχνουν καλύτερα ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο πόσο φαιδρὴ εἶναι ἡ κομματικὴ διαφημιστικὴ ἐκστρατεία τοῦ ὑπουργείου Παιδείας (βλέπε τὴ φωτογραφία τῆς δ/σης στό τέλος πού διαλαλεῖ ὅτι «ἡ παιδεία μας ἄλλαξε»). Δέν εἶναι σέ θέση νὰ διευκρινίσει ἂν «ἡ παιδεία μᾶς ἄλλαξε» ἢ ἂν «ἡ παιδεία μας ἄλλαξε». Ὅσοι γνωρίζουν τὴ διαφορά μεταξύ προσωπικῆς καὶ κτητικῆς ἀντωνυμίας —πού διακρίνονται χάρη στὸν τόνο— μποροῦν νὰ καταλάβουν. Οἱ σημερινοὶ τελειόφοιτοὶ τοῦ Λυκείου δέν γνωρίζουν αὐτὴ τὴν ἀπλὴ διαφορά!

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Συμπληρωματικὰ μαργαριτάρια

Ὁ ἀκούραστος ἀλιεύς μᾶς ἔθεσε ὑπόψη ἄλλη μιὰ λίστα μαργαριταριῶν.

Γουδί

Τὰ αἷτια ἦταν ὁ παραγκωνισμὸς τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ ἡ διακοπὴ τῆς ἀναγνώρισῆς του ὡς ἀρχιστράτηγου.

Κομτατζήδες

1. Βούλγαροι πού ἀποκεφάλισαν τὸν Ἄλῃ Πασά στὰ Γιάννενα.
2. εἶχαν στόχο νὰ χτυπήσουν τὴν ἐξαρχία τῶν Βουλγάρων καὶ νὰ προσφέρουν στό Μακεδονικὸ Ἄγώνα.
3. ἦταν ἐκπαιδευμένοι ὥστε νὰ προφυλάσσουν τὸ λαὸ ἀπὸ τίς αὐθαιρεσίες τῶν διοικητικῶν ὀργάνων.
4. ἐκπρόσωποι τῶν Τούρκων συνώνυμο τοῦ Μπέη.

5. ἓνα εἶδος ἀπατεῶνων.
6. βουλγαρικές αὐτοκρατορικές ομάδες.
7. εἶχαν πάρει τὰ δάνεια πού ἔδωσαν στίς εὐρωπαϊκές χῶρες.
8. ἀγγλικές ομάδες πού δροῦσαν τήν περίοδο τοῦ 1874.

Νιού Ντῆλ

Ἡ μεγάλη Ἰδέα, κατάκτηση τῶν παραλίων τῆς Τουρκίας (Αἶβαλί, Σμύρνη).

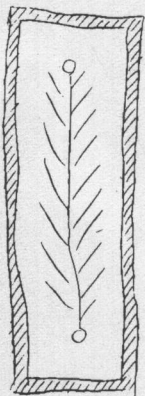
Μεταστροφή τῆς Ἀγγλίας

1. Ἡ Ἀγγλία ἔδειξε συμπόνια γιά τούς Ἕλληνες καί παρουσίασε τό ἐνδιαφέρον της ὅτι νοιάζεται γιά τήν Ἑλλάδα καί ἐξέφρασε τήν ἐπιθυμία νά βοηθήσει τούς ἀστούς, τούς ἐμπόρους καί γενικά ὅλους ὅσους βρισκονταν σέ ἄθλια κατάσταση.
2. ὁ Κάνιγκ ἤθελε τή διάνοιξη νέων καί ἀσφαλῶν ὀριζόντων πρὸς τίς Ἰνδίες.
3. ἡ Ἀγγλία τό 1823 ἀρχίζει νά μεταστρέφει τήν ἀγγλική πολιτική της.
4. ἡ Ἀγγλία ἐπειδή ἦταν δύναμη ἐμπορική καί νησιωτική κατεῖχε περισσότερη θέση στό νησιωτικό χῶρο παρά στόν ὑπόλοιπο ἠπειρωτικό χῶρο.
5. προτεστάντης αὐτῆς τῆς πολιτικῆς ἦταν ὁ Κάνιγκ.
6. ὁ ὑπουργός ἐξωτερικῶν τῆς Ἰταλίας ὁ Γεώργιος Κάνιγκ (σημ. σ' ὅλη τήν ἀπάντηση ἔγραφε συνέχεια γιά Ἰταλία ἀντί Ἀγγλία)
7. φιλοδοξοῦσε στούς ἀστούς νά προσφέρει τήν τάξη τῶν βιομηχάνων, ἐμπόρων, τραπεζιτῶν πού μποροῦσε νά τό πετύχει μόνο μέ τήν ὑποστήριξη ἐνός ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος.

Βενιζέλος

1. ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος κυρήσει ἐκλογές γιά ἓνα νέο τρόπο ζωῆς.
2. πηγή τῆς ἀνασφάλειας τοῦ λαοῦ πρὸς τόν Βενιζέλο ἦταν ἡ «ἀρπαγή» τῶν νέων κατά τή διάρκεια τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης. Χρειάστηκε νά στρατολογηθοῦν ἀρκετοί νέοι γιά νά ἀντισταθοῦν στόν κατακτητή.

Ἵστερόγραφο I: Σύμφωνα μέ τὰ ἀνακοινωθέντα ἀποτελέσματα τῶν φετεινῶν Γενικῶν Ἐξετάσεων τό 37,9% τῶν μαθητῶν τῆς Β' Λυκείου βαθμολογήθηκε κάτω ἀπό 4,9% μέ ἀρίστα τό 20. Μαζί μέ ἐκείνους πού ὁ βαθμός τους ἔφτασε ὡς τό 9 ξεπερνοῦν συνολικά τό 73,53%. Λίγο «καλύτερα» βαθμολογήθηκαν οἱ ἀπόφοιτοι τῆς Γ' Λυκείου.

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

Ἵστερόγραφο II: Τό καλύτερο πάντως μαργαριτάρι, τό ἀξεπέραστο, πού βγάξει ὅμως μόνο ὀργή, κλάμα κι ὄχι γέλιο, εἶναι τό σχόλιο τοῦ γενικοῦ Γραμματέα τοῦ Ἵπουργείου Παιδείας κ. Ἀθ. Τσουροπλῆ: «Τό κύριο συμπέρασμα ἀπό τή μελέτη τῶν στοιχείων αὐτῶν εἶναι ὅτι φέτος καί σέ σχέση μέ τά προηγούμενα χρόνια οἱ ἐπιδόσεις παρουσιάζουν πιό ὀρθολογική κλιμάκωση στή διάκριση ἄριστα, πολύ καλά, καλά, μέτρια κ.λπ. Ἡ κλιμάκωση αὐτή θά βοηθήσει ὥστε νά γίνει πιό ἀντικειμενική ἡ ἐπιλογή ὅσων θά εἰσαχθοῦν φέτος στήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση». Ἔτσι ἂν σέ ἐρώτηση ἐπιλογῆς ἐτίθετο τό ἐρώτημα στόν κ. γραμματέα «τί ἐστὶ ὀρθολογισμός», θά ἀπαντοῦσε ἀδίστακτα «στήν ἱστορία νά βαθμολογεῖται τό 70% τῶν μαθητῶν μέ βαθμό κάτω ἀπό τή βάση». Βοηθαίει αὐτό.

Ἡ παιδεία μας ἀλλοίωσε

Συνταγές παιδαγωγικῆς

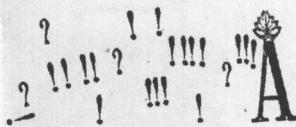
Δυστυχῶς θά στερήσω τή χαρά, σέ κάποιους ἐκδοτικούς οἴκους, τῆς ἔκδοσης βιβλίου μέ πρακτικές συνταγές παιδαγωγικῆς ὑπό τόν τίτλο: *Γίνε καθηγητής σέ μία ὥρα ἤ σέ μία ὥρα δύσκολη*. Διότι σκέπτομαι νά προτείνω στόν ἐκδότη τοῦ *Πολίτη* νά τίς βάζουμε σέ συνέχειες ἔτσι ὥστε νά αὐξηθεῖ διαμιάς ἡ κυκλοφορία τοῦ περιοδικοῦ. Οἱ συνταγές αὐτές εἶναι ἀπλές καί τά ὕλικά γιά τή δημιουργία τά ἀντλῶ ἀπό παλαιές καί νέες παιδαγωγικές ἀντιλήψεις. Ἡ καθεμίᾳ συνταγή πρέπει νά τηρεῖται πιστά, ἀλλιῶς ὁ ὑποψήφιος καθηγητής μηδενίζεται. Δέν κοπιάσα ἰδιαίτερα γιά τή συλλογή τοῦ ὕλικοῦ πού ἀφορᾷ παιδαγωγικῆς φύσεως ζητήματα, μιά καί παρέχεται σχεδόν ἔτοιμο, μέσω τῶν ἐρωτήσεων πολλαπλῶν ἐπιλογῶν, στόν φετινό διαγωνισμό τοῦ ΑΣΕΠ γιά τήν πρόσληψη καθηγητῶν (φυσικῶν, χημικῶν, οἰκονομολόγων, φιλολόγων κ.λπ.) στό σχολεῖο. Τό μόνο πού προστέθηκε εἶναι ὀρισμένα σχόλια, ἀπαραίτητα κατά τή γνώμη μου, γιά τή διευκόλυνση τῶν ἀναγνωστῶν καί τῶν ὑποψηφίων καθηγητῶν. Ἐνδεικτικά λοιπόν ἀναφέρω:

1) «Μιά κατάλληλη ἀπάντηση σέ μιά μητέρα, πού δέ θέλει τό παιδί της νά κάθεται μαζί μέ ἕνα ἀλβανόπουλο στό ἴδιο θρανίο, θά ἦταν ὅτι τό ἀλβανόπουλο εἶναι καί αὐτό μαθητής, ὅπως καί τό παιδί σας». Οἱ ἄλλες τρεῖς ἀπαντήσεις, πού προτεινόνταν, ἀπορρίπτονται, δηλ. τό ἀλβανόπουλο τράβηξε κλῆρο κι ἔτυχε τό παιδί σας, τό ἀλβανόπουλο κάθισε τυχαῖα μαζί μέ τό παιδί σας, τό ἀλβανόπουλο ἀλλάζει θέση κάθε βδομάδα. Προσθέτω καί μιά τέταρτη: τό παιδί σας ἄς πρόσεχε.

2) «Τό σχολικό Stress σήμερα προκαλεῖ στούς καθηγητές, κυρίως ψυχσωματικές ἀσθένειες». Ἄς τό γνωρίζουν αὐτό ὅσοι θέλουν νά ἀσχοληθοῦν μέ τήν ἐκπαίδευση...

3) «Ἐνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ καλοῦ ἐκπαιδευτικοῦ εἶναι νά δείχνει κατανόηση πρός τούς μαθητές, πράγμα πού σημαίνει ὅτι πρέπει νά ἀνέχεται τίς ἐνέργειές τους, ἐφόσον δέν ξεπερνοῦν συγκεκριμένα ὅρια, ἀλλά συγχρόνως νά εἶναι καί ἀπαιτητικός». Συγχρόνως νά δίνει τό καλό παράδειγμα στούς μαθητές του καί νά μὴν πηγαίνει μαστουρωμένος στό μάθημα ἀπό τά φάρμακα πού παίρνει γιά νά ἀντιμετωπίσει τό σχολικό στρές, πού προαναφέρθηκε. Ἐπίσης νά ξέρεي νά χειρίζεται τόν ἠλεκτρονικό ὑπολογιστή μιά καί «συμβάλλει τόσο στήν προσφορά γνώσεων ὅσο καί στή δραστηριοποίηση τῆς σκέψης του» (τοῦ μαθητῆ).

4) «Ἡ χρήση τῆς ἄμεσης διδασκαλίας ἐνδείκνυται μόνο γιά τή μετάδοση

γνώσεων στους μαθητές». Και ὄχι βέβαια γιά τήν «ανάπτυξη τῆς κριτικῆς σκέψης».

5) «Ὁ ἐκπαιδευτικός γιά νά ἐπιτύχει στό ἔργο του, χρειάζεται τόσο εἰδική ἐπιστημονική ὅσο καί παιδαγωγική κατάρτιση». Ἐπίσης χρειάζεται κουράγιο, σθένος, ψυχική καί σωματική ἀντοχή. Ἄ! καί ἕναν ἀξιοπρεπή μισθό.

6) «Ὅταν ἕνας μαθητής ἀτακτεῖ, ὁ ἐκπαιδευτικός πρέπει νά τόν ἐλέγξει μέ μή λεκτικά σήματα (μέ τό βλέμμα, μέ κινήσεις τῶν χεριῶν κ.λπ.)», ἐλπίζοντας νά μήν ἀπαντήσει καί ὁ μαθητής μέ ἄλλα ἄσεμνα —κατά τεκμήριο— μή λεκτικά σήματα...

7) «Τό κλίμα τῆς σχολικῆς τάξης ἐπηρεάζει σημαντικά τή διαδικασία τῆς μάθησης καί ὀφείλεται βασικά στό στυλ ἀγωγῆς καί διδασκαλίας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ». Ἐκτός ἂν ἡ σχολική τάξη ἔχει αἰρ-κοντίσιον καί τό κλίμα ἀλλάζει.

8) «Γιά νά ἐξασφαλίσει τή συμμετοχή τῶν μαθητῶν θά πρέπει ὁ ἐκπαιδευτικός ἤδη κατά τήν ἔναρξη τῆς διδασκαλίας του νά ἔχει δημιουργήσει θετικό συναισθηματικό κλίμα». Ἐπί τῆ εὐκαιρία καί μιᾶ χρήσιμη παροιμία: Ἦτανε στραβό τό κλῆμα τό φαγε καί ὁ γάιδαρος...

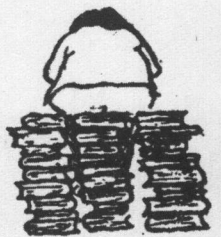
9) «Ὁ ἔπαινος πού ἐνέχει τή μεγαλύτερη παρωθητική ἀξία γιά τούς μαθητές εἶναι αὐτός πού παρέχεται μέ τά προσωπικά σχόλια». Ἐπίσης καί ἡ ἀπόρριψη. Συνήθως τά προσωπικά σχόλια ἔχουν ποικίλη χρησιμότητα. Μπράβο Γιωργάκη, ωραῖα ἔλυσες τήν ἄσκηση καί μπράβο Γιώργο, πάλι μαντάρα τά ἔκανες. Σίγουρα ὁ Γιώργος —σέ κάθε περίπτωση— καταλαβαίνει ὅτι ἀπευθυνόμαστε σ' αὐτόν.

10) «Τό τέστ τῆς πολλαπλῆς ἐπιλογῆς ὀνομάζεται ἀντικειμενικό, γιατί διαφορετικοί βαθμολογητές ἀπονέμουν τόν ἴδιο βαθμό στό τέστ». Τώρα, ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ποιότητα, τό «κλίμα» τῶν ἐρωτήσεων καί τῶν προτεινόμενων ἀπαντήσεων, δηλαδή ἀπορρίπτονται ἐρωτήσεις τοῦ στυλ: Πόσες πλευρές ἔχει ἕνα τετράγωνο; α) 4, β) 8, γ) 2, δ) 5, ὅπως καί ἐρωτήσεις τοῦ στυλ: Ἐκτός ἀπό τήν κλίμακα Ρίχτερ ὑπάρχει καί ἡ κλίμακα: α) τοῦ ντό, β) τοῦ ρέ, γ) τῆς πολυκατοικίας μου...

11) «Ἡ ἐπιθετικότητα τοῦ παιδιοῦ πηγάζει κυρίως ἀπό τήν ποιότητα τῆς ἀγωγῆς». Ἀπαντήσεις πού ἀποκλείονται: «ἀπό τίς ἀνάγκες» (ἀλήθεια, ποιές ἀνάγκες;), «ἀπό τά ἔνστικτά του», «ἀπό τήν τάση γιά κυριαρχία».

12) «Ἡ σχολική συμβουλευτική σήμερα εἶναι ἀναγκαία διότι κυρίως οἱ σχέσεις μαθητῶν-καθηγητῶν εἶναι ἀντιπαραθετικές». Καί πότε δέν ἦταν;

13) «Τό δημοκρατικό στυλ διδασκαλίας εἶναι τό δυσκολότερο στήν πράξη, διότι ὁ καθηγητής εἶναι αὐταρχικά ἐκπαιδευμένος». Ἐπιτέλους ὅμως «ἡ παι-

δεῖα μας ἄλλαξε», κατά τό διαφημιστικό μήνυμα, καί στό μέλλον, ἂν τή βγάλουμε καθαρή ἀπό τό σχολικό στρές, θά ἔχουμε ἀποκτήσει τέτοιο δημοκρατικό στυλ πού θά τό ζήλευε καί ὁ Δελμοῦζος...

14) «Κατά τή διδασκαλία ὁ ἐκπαιδευτικός ὀφείλει νά χρησιμοποιεῖ τεχνικές τῆς μεταγνώσης, γιατί οἱ μαθητές ἐλέγχουν τό πῶς μαθαίνουν». Καλύτερα νά μήν τίς χρησιμοποιήσει, γιατί ἂν μπορέσουν οἱ μαθητές νά ἐλέγξουν τό πῶς μαθαίνουν, θά ὀδηγηθοῦν στό νά χρησιμοποιήσουν χυδαῖα λεκτικά σχήματα.

15) «Μέ ποιό τρόπο ἀντιμετωπίζουμε ἓνα ἀδύνατο μαθητή γιά νά βελτιώσει τήν ἐπίδοσή του στά μαθήματα; Τοῦ ἀφιερώνουμε περισσότερο χρόνο». Αὐτονόητο, ἔ;

16) «Οἱ ἐκπαιδευτικοί δέν πρέπει νά ἀποφεύγουν τόν ὁμαδικό τρόπο ἐργασίας τῶν μαθητῶν στίς τάξεις, γιατί αὐτός ἀσκεῖ τούς μαθητές στίς δημοκρατικές διαδικασίες». Φαίνεται πῶς ὅ,τι ὁμαδικό (π.χ. ὁμαδικά...παιχνίδια) μᾶς ἀσκεῖ στίς δημοκρατικές διαδικασίες. Ἄσχετον.

Ἐρώτηση πρὸς τούς ἀναγνώστες μέ τή μέθοδο τῶν πολλαπλῶν ἐπιλογῶν. (Σημειώνεται ὅτι μία καί μόνο μία ἀπάντηση εἶναι ἡ σωστή):

Τό ποσοστό ἀποτυχίας (84%) στούς φυσικούς στόν φετινό διαγωνισμό τοῦ ΑΣΕΠ ὀφείλεται σέ:

α) μηδαμινή παιδαγωγική κατάρτιση στό πανεπιστήμιο.

β) στό ὅτι ἡ διδασκαλία εἶναι τέχνη, προϊόν ἔμπνευσης καί δημιουργικοῦ οἴστρου, ὅπως ἔλεγε ὁ Εὐαγ. Παπανοῦτσος.

γ) στό ὅτι οἱ φυσικοί ἔχουν γραμμένο στά παλιά τους τά παπούτσια τό μάθημα τῶν παιδαγωγικῶν, ἔτσι ὅπως γίνεται στή σχολή τους.

δ) στό ὅτι δέν ξέρουν φυσική.

Καί μία δεύτερη ἐρώτηση (ὡς γνωστόν οἱ ἐρωτήσεις ἐρεθίζουν τή σκέψη).

Ἡ μέθοδος τῶν πολλαπλῶν ἐπιλογῶν στά παιδαγωγικά θέματα ἐνδείκνυται γιατί:

α) εἶναι ἀντικειμενική.

β) δέν εὐνοεῖ τήν παπαγαλία.

γ) σέ μία ὥρα εἶναι δυνατόν νά διορθωθοῦν 300 γραπτά μέ τή χρήση εἰδικοῦ σκάνερ.

δ) τίποτα ἀπό τά παραπάνω. Ἀπαγορεύεται διά ροπάλου.

Ἄσε πού μέ τέτοια ἐρωτηματολόγια ἀκόμα καί ὁ σκάνερ θά μπλόκαρε...

Μαρίνα Κόντη

Χωρίς πόλη

Πίσω ἀπό κείνο τό βρόμικο τεῖχος, τό τεῖχος δέν ἦταν βρόμικο. Δέν εἶδα πολυβόλα κι ὅμως ἤμουν μέ τήν ἰδέα πώς ὑπῆρχαν. Πίσω ἀπό κείνο τό βρόμικο τεῖχος δέν εἶχε κανένα μοῦτρο διψασμένο νά σκοτώσει. Κι ὅμως ἤμουν μέ τήν ἰδέα πώς ὑπῆρχε. Πίσω ἀπό κείνο τό βρόμικο τεῖχος δέν ὑπῆρχαν ἔνστολοι ἀπό τήν Ἀνατολή ἔτοιμοι νά ὀρμήσουν στήν ἄλλη πλευρά. Κι ὅμως ἤμουν μέ τήν ἰδέα πώς ὑπῆρχαν.

Χρόνια καί χρόνια τόσο καί τόσο πρόσεχαν στή μιά πλευρά τοῦ τεῖχους μέ τήν ἰδέα πώς κάτι ἀπειλητικό, αἰμοβόρο ὑπῆρχε στήν ἄλλη πλευρά καί караδοκοῦσε. Πόσοι καί πόσοι νέοι στερήθηκαν τόν ὕπνο καί τή συντροφιά, τόν καθαρό ἀέρα ἀλλά καί τή ζεστασιά τίς παγωμένες νύχτες τοῦ χειμῶνα μόνο καί μόνο γιά νά προσέχουν στή σκοπιά τό βρόμικο τεῖχος. Πόσοι καί πόσοι ἀνθρωποὶ ζοῦσαν μέ τό φόβο μήν τούς πιάσει κάποια ἔφοδος γιατί δέν πρόσεχαν καλά τό τεῖχος.

Πάλευες μέ τά μάτια σου μήν κλείσουν, νά μήν σέ προδώσουν, νά μήν σέ ἐγκαταλείψουν κλείνοντας. Ἐνας φόβος μοιρασμένος στά δύο. Ὁ φόβος ἀπ' τήν πλευρά πού στεκόσουν καί ὁ φόβος ἀπ' τήν πλευρά τῶν ἄλλων πού ἦταν ἔτοιμοι νά σέ κατασπαράξουν. Στό μυαλό μας μέσα μαγείρευαν χρόνια καί χρόνια μέ τήν ἴδια συνταγή τά ἴδια ὑλικά. Ἐτοιμότητα, νά 'σαι ξάγρυπνος, καχύποπτος γιά τούς ἄλλους πίσω ἀπ' τό τεῖχος. Ὁ ἐχθρός караδοκεῖ. Ὁ φόβος ἦταν ὁ ἴδιος πάντα. Στά μυαλά τά ἴδια ὑλικά, οἱ ἴδιες σκέψεις στή σκοπιά.

Μία ὁδός, ἕνας δρόμος κομμένος στά δύο. Ἐνα τεῖχος νά χωρίζει μιά γειτονιά, μιά ἐμπορική ὁδό. Πολλά τεῖχη τέτοια νά τά χωρίζουν ὅλα. Νά μήν ὑπάρχει ὀπτική ἐπαφή, νά μήν ξέρεις τί πραγματικά ὑπάρχει πίσω. Τί στέκεται πίσω, πόσα μάτια ἔχει, πόσες κεφαλές, πόσα ὄπλα ὑπάρχουν στραμμένα πάνω σου, τί διάβολος εἶναι. Τίποτα. Αὐτά πού σοῦ φύτευαν στό μυαλό, αὐτά ἀρκοῦσε νά ξέρεις κι ἔβγαζες τό σκασμό. Ἐντάξει, ἔλεγες μέσα σου, δικαιολογημένα στέκομαι μέρα νύχτα ἐδῶ. Δικαιολογημένα στέκονταν ἄλλοι πῶς πρίν. Δικαιολογημένα θά σταθοῦν καί ἄλλοι καί ἄλλοι. Καί πέρασαν τά χρόνια καί πέρασαν καί ἄλλοι καί ἄλλοι. Περνᾶνε ἀκόμη.

Μάιος 2003: Ἐπισκεφθήκαμε τήν κατεχόμενη παλιά Λευκωσία μέ φίλους. Πήραμε δρόμους καί δρομάκια γεμάτα ἀπό κουρεῖα, καφενεῖα, περαστικούς, ἄτομα σέ καφενέδες ἔξω στό δρόμο νά κάθονται, νά κοιτᾶνε, νά καπνίζουν, νά μιλᾶνε, νά χαμογελᾶνε, νά ἀγγίζουν τά μουστάκια τους, νά παίζουν τάβλι, νά κρατᾶνε ποδήλατα στά στενά δρομάκια. Ὅλα καλά, ἀθῶα, ἀνθρώ-

πινα, καθημερινά. Οἱ συμπατριῶτες τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἀκριβῶς πίσω ἀπ' τὰ μικρά τεῖχη πού κόβουν τούς δρόμους καί τούς ἀνθρώπους στή μέση. Τώρα τούς εἶδαμε, μᾶς εἶδαν. Εἶδαμε τὰ βήματά τους καί αὐτοί τὰ δικά μας.

Προχωροῦσα. Προχωρούσαμε. Καινούργια δρομάκια ἀνοίγονταν μπροστά μας. Καί ἄλλα καί ἄλλα. Ὅλα κομμένα. Κάποια στιγμή ἀποφασίσαμε νά πλησιάσουμε ἕνα μικρό τεῖχος ἀπ' τὰ πολλά. Μέ τή διαφορά ὅτι τώρα ἤμασταν στήν ἄλλη πλευρά, τήν ἀθέατη γιά χρόνια. Ξαφνικά τὰ μάτια στράφηκαν ψηλά πάνω ἀπό τό μικρό τεῖχος πού εἶχαμε μπροστά μας μέ κατεύθυνση τό νότο γιά νά ἀντικρίσουμε δύο γνώριμες σημαιοῦλες. Ἀπ' αὐτές πού ἀναρτοῦν δεκαετίες τώρα καί στίς δύο πλευρές πάνω σέ φυλάκια καί κτίρια. Ἦταν μία τῆς Κύπρου καί μία τῆς Ἑλλάδας ψηλά σέ ἕνα κτίριο. Νά καί τό φυλάκιο, φάνηκε λίγο ἢ μία πλευρά του μέ τό κτίριο στό ὁποῖο ἦταν ἀναρτημένες οἱ σημαιοῦλες. Ρέ αὐτή ἡ ὁδός ἢ κομμένη στά δύο εἶναι μία γνωστή ὁδός, ψιθύρισα μέ ἐκπληξή σέ ἕναν φίλο. Ἄμα προσέξεις λίγο ἀπ' τό ὕψος τοῦ κομμένου δρόμου θά καταλάβεις, τοῦ εἶπα. Ρέ ἔχεις δίκιο, ἐκεῖ ἔκανα καί ἕνα μέρος τῆς θητείας μου. Δές, πίσω ἀπό ἐκεῖνο τό σημεῖο δέν βγάζαμε σκοπιά; Ρέ ξέρεις πού βγήκαμε; Ἄν ξέρω, τοῦ λέω... Ρέ ἐνώσαμε μιά κομμένη ὁδό τώρα, ἕναν δρόμο, βρήκαμε τίς δύο ἄκρες. Ἐδῶ, αὐτή τή στιγμή. Κοιτᾶμε δεξιά: καφετέρια. Κοιτᾶμε λίγο ἀριστερά ἀκριβῶς κάτω ἀπό τό τεῖχος: ἕνα ζευγάρι γύρω στά 25, σέ ἕνα τραπέζι, στή μέση ἕνα κερί μέ τό ἀριστερό τους χέρι νά ἀκουμπάει ἕνα ποτήρι μέ κρασί καί τό δεξί τοῦ ἑνός νά πλησιάζει ἀργά τό δεξί τοῦ ἄλλου. Εἶδα τὰ χέρια, τό στόμα καί τὰ μάτια τους πού ἦταν ἔτοιμα ὅλα νά φιληθοῦν. Σέ λίγο ἤμουν σίγουρος θά τήν ἔκανε δική του. Ρέ γαμῶτο, αὐτούς προσέχαμε ὅσοι βγάζαμε σκοπιά πίσω ἀκριβῶς ἀπό αὐτό τόν ἀναθεματισμένο τοῖχο; Προσέχαμε δηλαδή ἕνα ζευγάρι; Ἦ μήπως τόν ἴδιο τόν τοῖχο; Φίλε, ὅλα εἶναι μιά ἀπάτη. Ρέ 29 χρόνια ὅλοι προσέχαμε ἕνα ζευγάρι πού κάθε φορά ἦταν ἔτοιμο νά τὰ φτιάξει;

Κοιταχτήκαμε. Κάναμε λίγα βήματα πρὸς τὰ πίσω πρὶν τό ζευγάρι μᾶς περάσει γιά χαζούς. Ἴσως καί νά εἴμαστε μέ μερικές χιλιάδες ἀκόμη ἄλλους. Ἴσως νά εἴμαστε χαζοί καί κάτι παραπάνω. Τό μόνο πού γλιτώσαμε εὐτυχῶς ἦταν νά γίνουμε κάποια μέρα δολοφόνοι κάποιου ζευγαριοῦ, ἂν μιά σφαῖρα ἔφευγε ἀπό κάποιο ὄπλο. Μόνο αὐτό δέν εἴμαστε. Δολοφόνοι. Ποιός ξέρεי ὅμως, μπορεῖ καί νά γίνουμε ἂν δέν ἀλλάξει αὐτή ἡ κατάσταση σύντομα.

Ἡ πολλή χαζομάρα καταβροχθίζει τούς λαούς καί μετά ὁ ἐθνικισμός. Ρέ ὅλο καί ὅλο τό πρόβλημα ἦταν ἕνα ζευγάρι σέ ρομαντικές στιγμές. Εἶχαν ἀγκαλιά τήν ἀνοιξη σέ ἕνα τραπέζι μέ ἀναμμένο, ἀπό τό ἀπόγευμα, κερί.

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

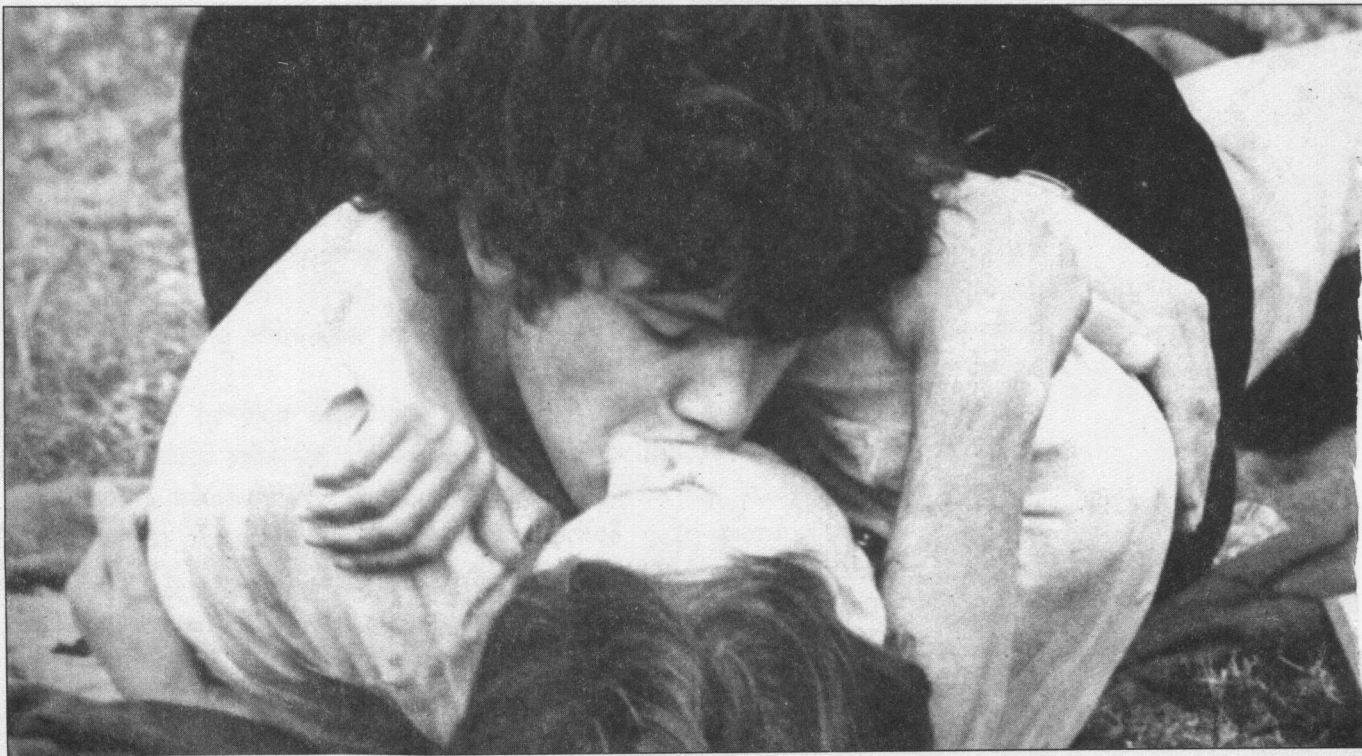
Ὅλοι καί ὄλοι ἤμασταν δύο ἀπό τούς πολλούς χαζούς πού τούς κοίταζαν. Ἦμασταν. Εἴμαστε. Θά γίνουν καί ἄλλοι; Δέν ξέρω. Τίποτα δέν ξέρω. Τό μόνο πού ξέρω εἶναι πώς ὄλο καί ὄλο τό πρόβλημα ἦταν ἓνα ζευγάρι πού στό τέλος τά φτιάξανε. Μόνο τότε ἀπομακρυνθήκαμε ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο.

Τό τεῖχος, ὄλα μαζί τά τεῖχη συντηροῦν τούς μισθούς καί τά ὠφελήματα αὐτῶν πού τά διατηροῦν καί χωρίζουν τούς ἀνθρώπους, μπολιάζοντάς τους πρῶτα τό μυαλό μέ ψέματα, φοβίες καί μίσος. Γι' αὐτό κι ἔχουν κάθε λόγο νά διατηροῦν τό τεῖχος καί ὄλα τά τεῖχη μαζί. Ἄλλά κι ἐμεῖς ἔχουμε κάθε λόγο νά θέλουμε νά ρίξουμε τά τεῖχη τους. Νά ἐνώσουμε ρέ τά ζευγάρια καί τά τραπέζια, νά ἀνάψουμε κεριά καί τά τσιγάρα μας. Νά διαλοστεῖλουμε ρέ αὐτούς πού τρῶνε ἀπ' τά ὑψωμένα τεῖχη καί νά κατεβάσουμε ὄλες τίς σημαῖες τους. Μόνο ἔτσι θά ἡσυχάσουμε. Ναί ρέ, νά τούς ἀφήσουμε γιά πάντα νηστικούς, γουρούνια πού δέν τρῶνε νιώθουν ἄχρηστα. Ἐκεῖ εἶναι ἡ θέση τους.

Ρέ φύγαμε, πᾶμε καί στήν Κερύνεια.

Θέλω νά ἀνάψω τσιγάρο.

Πάμπος Φιλίππου

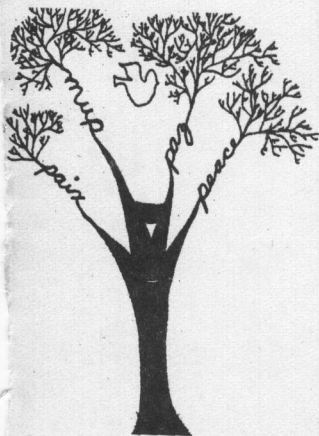
«Οἱ μπάτσοι πουλᾶνε τή λαμαρίνη»

Ἰούνιος στή Θεσσαλονίκη, τήν ἐβδομάδα τῆς Ἀντισυνόδου, τῶν διαδηλώσεων, τῆς πολιτικῆς ἀνυπακοῆς. Ἐβδομάδα ἄγχους, σωματικῆς ἐξουθένωσης, δισηπλυτων ὀργανωτικῶν προβλημάτων, σέ κλίμακες πού δέ γνωρίζαμε, οικονομικῆς ἀβεβαιότητας, πολιτικῆς ἀπειλῆς, ἐξοντωτικῶν διαδικασιῶν σέ ἀνοικτά πανελλαδικά συντονιστικά, συνήθως μέ παρουσία δημοσιογράφων, οἱ ὅποιοι ἐκπληκτοί προσπαθοῦσαν νά κατανοήσουν μιά συζήτηση πού σέ τίποτα δέ θύμιζε στρατηγεῖο ἢ ἐπιτελεῖο.

Ἰούνιος σέ μιά Θεσσαλονίκη πού εἶχε κατακτηθεῖ ἀπό τήν ἀνασφάλεια, τό φόβο γιά τήν ἐπίδρομή τῶν βαρβάρων... Κλειστά μαγαζιά, ἀρματωμένα μέ κατασκευές ἀπό λαμαρίνες, ἐλάχιστος κόσμος στούς δρόμους, ἀκόμα καί στόν καταναλωτικό παράδεισο τῆς Τσιμισκῆ, ἄδειοι δρόμοι ἀπό αὐτοκίνητα, τά πάρκινγκ τοῦ κέντρου ὑγειονομική ζώνη μέ ἀστυνομικές κορδέλες, πάνοπλα ἀστυνομικά σώματα σέ κάθε γωνιά τῶν δρόμων, ἀπό κάθε σταθμό τῆς χώρας, ἀπό κάθε ἀστυνομικό σῶμα, μέχρι καί οἱ συνοροφύλακες εἶχαν ἐπιστρατευθεῖ γιά νά ἐμπεδωθεῖ τό κλίμα τῆς πολιορκίας, τῆς ἀνασφάλειας. Στούς δύσπιστους στίς ἐκπομπές πολιτικῶν σημάτων ἀπό τήν κρατική μηχανή καί τήν τρομολαγνική ἐνημέρωση τῶν ΜΜΕ, οἱ ἀρχές τῆς πόλης φρόντιζαν μέ ἐπανειλημμένα τηλεφωνήματα νά τούς ἐπιστήσουν τήν προσοχή σέ τί κινδύνους ἐκθέτουν τίς περιουσίες τους.

Στό ἴδιο σκηνικό, συμπρωταγωνιστές ἢ μᾶλλον φτωχοί κομπάρσοι, μικρές ὀμάδες νεαρῶν ἀπό τήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό, ἔτοιμοι ἀπό καιρό νά καταλάβουν τά χειμερινά ἀνάκτορα τῆς πόλης διά τῆς ἐφόδου. Τροφή καί φόβητρο κάθε λαίμαργου καναλιοῦ, κάθε φιλόδοξου καί πολιτικά ἀπαίδευτου δημοσιογράφου, πού ἀνακαλύπτει τόν κοινωνικό πόλεμο καί τήν ἐξέγερση στά πρόσωπα μαυροφορεμένων ἐφήβων. Παιδιά μιᾶς ἀκίνδυνης ἀντικουλτούρας, τό ἴδιο ἐμπορεύσιμη ὅσο καί ἡ ἐπίσημη, τό ἴδιο ἐνσωματωμένης στήν παραγωγή τοῦ συστήματος ἀξιῶν πού θεοποιεῖ τή βία τῶν λίγων ἔναντι τῶν πολλῶν, τή μιλιταριστικοῦ τύπου πολιτική ἀντιπαράθεση, πού ἐξυμενεῖ τήν ἀτομικότητα καί τήν ἀνυπομονησία, τόν ἐγωισμό, τήν κρυφή ἱεραρχία, ἰδίαιτερα ἔναντι τῶν γυναικῶν, μιντιακά ὑποκατάστατα μιᾶς Ἀριστερᾶς πού ἔχασε τόν ἑαυτό της γιά μιά δεκαετία.

Τό παιχνίδι τοῦ θεάματος, τοῦ μεγάλου θεάματος, μέ φωτιές, καταστροφές, ἐσωτερικό καί διεθνή ἐχθρό, σκοτεινή ἀπειλή γιά κάθε ράθυμη, παραιτημένη πολιτική σκέψη εἶναι ὁ προνομιακός χῶρος τῶν καναλιῶν, τό γήπε-

δο τῶν μεγάλων τηλεθέσεων. Ἐκεῖ πού ἡ πολιτική, ἡ ἀριστερή πολιτική χάνει κατά κράτος ἀπό τήν εἰκόνα, ἐκεῖ πού νομιμοποιῶνται οἱ μηχανισμοί πειθάρχησης καί καταστολῆς. Σωσίβιο καλοδεχούμενο γιά τά σώματα ἀσφαλείας καί τό Ὑπουργεῖο Δημόσιας Τάξης, πού σέ διαφορετική περίπτωση θά ἔπρεπε νά καταβάλουν ἀποζημιώσεις, οἰκονομικές καί πολιτικές, γιά ἀχρεΐαστους ἐξοπλισμούς, ἀκριβά ἀσφαλιστικά συμβόλαια, ὑποχρεωτικές καί πρόωρες μεταναστεύσεις στή Χαλκιδική, ἐγκλεισμούς σέ διαμερίσματα μέ τά στόρια ἐρμητικά κλειστά.

Τό Ἑλληνικό Κοινωνικό Φόρουμ ἐπέλεξε ὡς δικό του γήπεδο αὐτό τῆς πολιτικῆς, τῆς ἀντιπαράθεσης μέ τό νεοφιλελευθερισμό καί τήν καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση, τό πεδίο τῆς συμμετοχῆς, τῆς πανελλαδικῆς καί πανευρωπαϊκῆς συνάντησης, τῆς διασταύρωσης τῶν ἰδεῶν καί ὄχι τῶν δακρυγόνων μέ τίς μολότοφ.

Στήν ἀντιρατσιστική διαδήλωση τῆς Πέμπτης, στό κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπιχείρησε νά ἀνοίξουν τά παράθυρα καί τά αὐτιά, στήν πολιτική ἀνυπακοή τῆς Παρασκευῆς, στή Χαλκιδική, δέν ἐπιχείρησε νά καταλάβει τό Πόρτο Καρρᾶς, οὔτε φυσικά νά ἀναμετρηθεῖ σέ βαθμούς ριζοσπαστικότητας μέ τό ΝΑΡ καί τούς ἄλλους. Ὁ ἀριστερός παλιμπαιδισμός καί ὁ ἐφηβικός πριαπισμός ἀπό ἐνηλίκους μόνο γέλιο βγάζει στίς μέρες μας. Στό Ν. Μαρμαρά, ἀπό κοινοῦ μέ τήν τοπική κοινωνία, τό Φόρουμ δοκίμασε νά διαρρήξει καί νά οἰκοδομήσει ταυτόχρονα μιά νέα ἀντίληψη γιά τή δημοκρατία καί τήν πολιτική. Μιά δημοκρατία πού θά νομιμοποιεῖται ἀπό τή θέληση τῶν πολλῶν, ἀπό τό δημόσιο καί τό συλλογικό συμφέρον ἀπέναντι στίς λογικές τῆς ἀγορᾶς καί τῶν ἀπροσπέλαστων κέντρων λήψης τῶν ἀποφάσεων στό ἐθνικό καί διεθνές ἐπίπεδο. Ἡ διαδήλωση τοῦ Σαββάτου τοῦ Φόρουμ μέ τά συνδικάτα δέν ἀποτυπώθηκε στά δελτία εἰδήσεων τῶν καναλιῶν, τά ὁποῖα ἐπέλεξαν νά δείχνουν καταγιστικά ἐπαναλαμβανόμενες εἰκόνες ἀπό τά ἐπεισόδια, διανθισμένες μέ τήν ἀναιμική πορεία τοῦ ΠΑΜΕ καί τοῦ ΚΚΕ, πρόσχημα δημοσιογραφικῆς ἀμεροληψίας γιά νά μήν κατηγορηθοῦν ὅπως στά ἀντιπολεμικά συλλαλητήρια ὅτι ἀποσιωποῦν τήν κοινωνική διαμαρτυρία. Τοῦ ΚΚΕ πού ἀπουσίαζε ἐπί τῆς οὐσίας ἀπό τήν πόλη καί ἐπιχείρησε ἀνεπιτυχῶς νά δηλώσει τήν παρουσία του μέ τή συγκέντρωση τῶν ὁπαδῶν του, μακριά ἀπό παλαιότερες ὀργανωτικές ἐπιδόσεις του. Φαίνεται ὅτι ὁ σχεταρισμός κουράζει καί ὁ φανατισμός δέν ἀναπληρώνει. Ἐκτός ἀπό τήν εἰκόνα τῶν καναλιῶν ὑπάρχει τό βίωμα τῶν 30.000 διαδηλωτῶν καί διαδηλωτριῶν ἀπό κάθε σημεῖο τῆς χώρας πού ἀνταποκρίθηκαν στήν πρόσκληση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινωνικοῦ Φόρουμ. Καρπός μιᾶς ἐξάμηνης πολιτικῆς διαδικα-

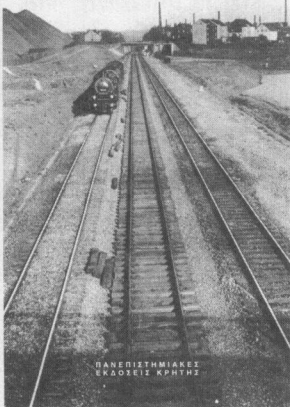

σίας, μέ αἰχμές τό νεοφιλευθερισμό στήν Εὐρώπη καί τόν πόλεμο, μέ πολλούς σταθμούς σέ Ναύπλιο, Ἀλεξανδρούπολη, Βέροια, Χανιά, Κέρκυρα, Ἄκτιο, Λάρισα, Ἀθήνα καί προορισμό τή Θεσσαλονίκη. Γιατί ἐν τέλει αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι ὅτι «στό δρόμο ἀλλάζουν οἱ συνειδήσεις».

Χριστόφορος Παπαδόπουλος

(Ἀναδημοσίευση ἀπό τήν Αὐγή, 26/6/03)

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER

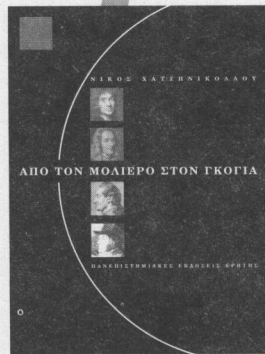
16 x 23,7 cm, σελ. 190 Τιμή: 16 ευρώ

Ο διάσημος συγγραφέας και ιστορικός της τέχνης Τζων Μπέρτζερ έδωσε με αυτό το μυθιστόρημα το συγκλονιστικό πορτραίτο ενός στρατευμένου καλλιτέχνη που παλεύει ασταμάτητα με τον εαυτό του και τις αμφιβολίες του. Η καθημερινότητα ενός πρόσφυγα καλλιτέχνη και οι αισθητικές και κοινωνικές απόψεις ενός ώριμου στοχαστή, συνθέτουν μια ιστορία γεμάτη προβληματισμούς οι οποίοι δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους.

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

20,5 x 27,5 cm, σελ. 250 Τιμή: 22 ευρώ

Οι σχέσεις τέχνης, λογοτεχνίας και πολιτικής στα κρίσιμα 200 χρόνια της ευρωπαϊκής ιστορίας που οδηγούν από την απόλυτη μοναρχία του Λουδοβίκου ΙΔ' στις αστικές επαναστάσεις, αποτελούν το αντικείμενο των μελετών που δημοσιεύονται εδώ. Στο επίκεντρο όλων των προσεγγίσεων βρίσκεται το ζήτημα της ακτινοβολίας του Διαφωτισμού και της άσκησης κοινωνικής κριτικής μέσω της τέχνης.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΟΛΙΕΡΟ ΣΤΟΝ ΓΚΟΓΙΑ
ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

ΕΝΑ ΞΕΘΥΜΑΣΜΕΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΑΡΩΜΑ*

του Άντωνη Μανιτάκη

1. Η ΣΥΝΟΔΟΣ ΚΟΡΥΦΗΣ της Χαλκιδικής ενέκρινε ως καλή βάση για την εκκίνηση συζήτησης το σχέδιο Συντάγματος, που παρέδωσε στη Διακυβερνητική Πρόεδρος της συνέλευσης Ζισκάρ ντ' Εστέν. Οι αρχηγοί των κρατών έδειξαν με αυτό τον ευγενικό κατά τά άλλα τρόπο —άφου ευχαρίστησαν βέβαια τά μέλη της συνέλευσης για τό σημαντικό έργο που επιτέλεσαν— ότι αυτοί είναι οι «κύριοι» του Συντάγματος, όπως και των συνθηκών, αυτοί είναι ή κυρίαρχη «συντακτική» εξουσία, που έχει τον τελευταίο λόγο και θά αποφασίσει τελικά και οριστικά για τό περιεχόμενο της συνταγματικής συνθήκης. Οι ψευδαισθήσεις ως προς τό χαρακτήρα του όργάνου, που συνέταξε τό σχέδιο Συντάγματος, θά πρέπει μετά από αυτό νά διαλυθώκαν. Διότι μόνον συντακτική, έξοπλισμένη δηλαδή μέ πρωτογενή έξουσία, δέν μπορεί νά χαρακτηριστεί ή Ευρωπαϊκή Συνέλευση. Ήταν απλώς ένα συμβουλευτικό όργανο των «κυρίαρχων» συντακτικά κυβερνήσεων των κρατών, και μάλιστα των πιο ισχυρών, που έτοιμασε ένα ριζικά ανακαινισμένο κείμενο διεθνούς συνθήκης —συνταγματικού είναι αλήθεια χαρακτήρα— για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

2. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΟΡΦΗ και τή νομοτεχνική διατύπωση του κειμένου αυτού υπάρχει, πράγματι, μιά ριζική διαφορά σέ σχέση μέ τά προηγούμενα κείμενα των διεθνών συνθηκών: οι διάσπαρτες διατάξεις των κοινοτικών και ένωσηικών συνθηκών συγκεντρώθηκαν σέ ένα ένιαίο κείμενο, διατάχθηκαν μέ τρόπο συστηματικό, άποσαφηνίστηκαν, κωδικοποιήθηκαν και διαμόρφωσαν ένα σύνολο συνεκτικό και εύχρηστο, όσο και εύληπτο, σχετικά μέ τόν τρόπο όργάνωσης και λειτουργίας των έξουσιών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Υπάρχει στό σημείο αυτό αισθητή πρόοδος. Αυτά που ήδη είχαν γίνει άποδεκτά και είχαν καθιερωθεί στην πράξη, ιδίως όσον άφορά την κατανομή άρμοδιοτήτων μεταξύ των ένθικών κρατών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τά κριτήρια κατανομής των δικαιοδοσιών τους, έγιναν μέ τή συνταγματική-συνθήκη πιο σαφή και πιο ριζοσπαστικά. Ξέρουμε καλύτερα τί άνήκει στην ευρωπαϊκή άρμοδιότητα, τί μπορεί και πρέπει νά γίνει αντικείμενο ευρωπαϊκής πολιτικής και τί έξακολουθεί και πα-

ραμένει στην άρμοδιότητα των κρατών, καθώς ακόμη και τί μοιράζονται οι δύο δικαιοδοσίες, ή ένθική και ή ευρωπαϊκή. Τά κριτήρια της αναλογικότητας και της επικουρικότητας βοηθούν και αυτά στό ζήτημα αυτό.

3. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ του καλούμενου Συντάγματος, λίγες είναι οι άξιες λόγου αλλαγές. Οι πιο σημαντικές άφορούν τις διαδικασίες και τις πλειοψηφίες λήψης των αποφάσεων. Η αρχή της όμοφωνίας περιορίζεται αισθητά, ενώ προβλέπεται σέ πολλούς τομείς ή αρχή της ειδικής πλειοψηφίας. Η λειτουργία των κοινοτικών όργάνων καθίσταται πιο εύελικτη και πιο άποτελεσματική και μέ τόν τρόπο αυτό άντιμετωπίζεται τό πρόβλημα της λειτουργικότητας που δημιουργείται από τή διεύρυνση της Ευρώπης και τήν αύξηση των κρατών-μελών. Η αρχή όστόσο της όμοφωνίας διατηρήθηκε σέ αρκετούς τομείς, όπως ή φορολογία και ή έξωτερική πολιτική.

Βήματα προόδου σημειώθηκαν και στον τομέα της «έλευθερίας, της ασφάλειας, της δικαιοσύνης και της έξωτερικής πολιτικής», που συγκροτούν έναν κοινό ευρωπαϊκό χώρο. Βήματα διστακτικά και μετρημένα, που δημιουργούν όμως προϋποθέσεις για παραπέρα έμβάθυνση, άρκει νά υπάρξει ή θέληση. Έτσι ή ασφάλεια και ή δικαιοσύνη θεωρούνται θέματα και κοινοτικού ένδιαφέροντος, ενώ ή κοινή ευρωπαϊκή έξωτερική πολιτική αναγνωρίζεται ρητά και προβλέπεται για τήν άσκηση της ειδικής θέσης ύπουργού των Έξωτερικών. Στόν τομέα, τέλος, των δικαιωμάτων και των έλευθεριών, ή αλλαγή είναι μόνον τυπική: Η Χάρτα των Δικαιωμάτων ένσωματώθηκε στό Σύνταγμα ως πρόσθετο πρωτόκολλο και «αναγνωρίστηκε» ρητά από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

4. ΔΥΣΤΥΧΩΣ ΜΕΣΑ σέ αυτήν την εύφορία των φιλελεύθερων διακηρύξεων υπάρχει μιά βαθιά σκιά: ή άσταθής ίσορροπία μεταξύ έλευθερίας και ασφάλειας γέρνει ήδη προς τή μεριά της ασφάλειας, άν κρίνει κανείς από τις αποφάσεις, τις σχετικά πρόσφατες, για τήν καταπολέμηση της τρομοκρατίας και από τή διατλαντική συμφωνία έκδοσης και δικαστικής συνδρομής που πρόκειται νά υπογραφεί μεθαύριο.

Διότι συμβαίνει και αυτό τό εξίσου σηµαδιακό: µετά τήν ύπογραφή τοῦ Συντάγµατος καί τῆς Χάρτας τῶν Θεµελιωδῶν Δικαιωµάτων, ἡ ὁποία ύπογραφή χαρακτηρίστηκε ὡς ἱστορικό γεγονός, ὁ προεδρεύων πρωθυπουργός τῆς Ἑλλάδας θά ύπογράψει µεθαύριο στήν Οὐάσιγκτον µιά ἄλλη ἱστορική (!) διεθνή συµφωνία, τή δυνατότητα ἔκδοσης τῶν Εὐρωπαϊῶν πολιτῶν στίς Ἴνωµένες Πολιτείες γιά νά δικάζονται ἐκεῖ γιά ἀδικήµατα, ἀκόµη καί σέ βαθµό πληµµελήµατος, πού διέπραξαν στήν ἐπικράτεια τῆς Εὐρώπης(!). Αὐτήν τήν ἀνασφάλεια καί αὐτό τό Κράτος Δικαίου ὑπόσχονται στούς πολίτες τους οἱ συντακτικοί νομοθέτες τῆς Εὐρώπης: παραµερίζουν τίς πιό θεµελιώδεις κατακτήσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνταγματικοῦ πολιτισμοῦ καί προστασίας τῶν δικαιωµάτων τοῦ ἀνθρώπου καί στέλνουν ἀκόµη καί τούς «ὑπόπτους» διάπραξης ἐγκληματικῶν πράξεων νά δικάστοῦν στίς ΗΠΑ, σέ µιά χώρα πού δέν ἔχει ὑπογράψει καµία διεθνή συνθήκη προστασίας τῶν δικαιωµάτων τοῦ ἀνθρώπου καί ἀναγνωρίζει τήν ποινή τοῦ θανάτου. Εἶναι ὑπερβολικό, ἄν ἰσχυριστοῦµε µετά ἀπό αὐτό, ὅτι ἡ διεθνῆ νοµική προσωπικότητα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης χρησιµοποιεῖται γιά τήν ὑπογραφή µιάς διεθνούς συµφωνίας πού βρίσκεται σέ θανάσιµη ἀντίθεση µέ τίς ἐγγυήσεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύµβασης τῶν Δικαιωµάτων τοῦ Ἀνθρώπου; Τό Εὐρωπαϊκό Σύνταγμα ἀρχίζει τή ζωή του δηµουργώντας τίς τυπικές προϋποθέσεις θυσίας τῆς ἐλευθερίας γιά χάρη τῆς ἀσφάλειας.

5. ΓΙΑΤΙ ΝΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΕΤΑΙ, µετά ἀπό ὅλα αὐτά, ὁ Εὐρωπαῖος πολίτης γιά τό εὐρωπαϊκό γίγνεσθαι καί γιατί νά συγκινεῖται µέ τό Σύνταγμα; Τό καλούµενο Εὐρωπαϊκό Σύνταγμα ὄχι µόνον δέν ἀλλάζει τή ζωή του ἀλλά καί δέν τόν ἀφορᾷ ἄµεσα: ὁ τρόπος ὀργάνωσης καί λειτουργίας τῶν κοινοτικῶν ἐξουσιῶν µένει ἀπαράλλακτος, γραφειοκρατικός, κρύος, ἀπόµακρος ἀπό τούς λαούς καί τούς πολίτες, µέ µιά ἀµφίβολη καί µή ἀρµόζουσα στίς καταστάσεις νοµιµοποίησης. Τό καλούµενο ἔλλειµµα τῆς δηµοκρατικῆς νοµιµοποίησης ἐξακολουθεῖ ὡς φάντασμα νά πλανᾶται.

Ἡ ἐξουσία καί ἡ διακυβέρνηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης παραµένουν στόν ἀέρα. Κανείς δέν µπορεῖ νά ἀπαντήσει ἀπό ποῦ πηγάζει ἡ εὐρωπαϊκή κυριαρχία, ποιά εἶναι ἡ ἔδρα τῆς καί σέ ποιόν ἀνήκει. Ἀπό ποῦ ἀντλεῖ τή νοµιµοποίησή της ἡ εὐρωπαϊκή ἐξουσία; Ἀπό τά κράτη, ἀπό τούς λαούς τῆς Εὐρώπης, ἀπό τούς πολίτες της, ἀπό κάποιο ἀνύπαρκτο εὐρωπαϊκό λαό; Ποιός εἶναι ὁ κυρίαρχος καί ποιός κυβερνᾷ τήν Εὐρώπη; Ποῦ ἔχει τήν ἔδρα της ἡ Εὐρωπαϊκή Λαϊκή κυριαρχία, ἢ, ἄν θέλετε, πῶς ἀρθρώνεται καί πραγµατώνεται ἡ δηµοκρατική ἀρχή στή διακυβέρνηση τῆς Εὐρώπης; Ἄν πάλι τό ἐρώτηµα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας εἶναι ξεπερασµένο, ἄς µᾶς ποῦν µέ βάση ποιά ἀρχή δηµοκρατίας καί µέ ποιές δηµοκρατικές διαδικασίες ὀργανώνεται καί θά πρέπει νά ὀργανωθεῖ ἡ πολιτική

ἐξουσία στήν Εὐρώπη; Ἡ ἀπάντηση ὄχι µόνον δέν εἶναι ξεκάθαρη, ἀλλά οἱ δυσκολίες της δείχνουν ταυτόχρονα πόσο τό ζήτηµα τῆς ὀργάνωσης µιάς κοινῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στήν Εὐρώπη βρίσκεται ἀκόµη στά σπάργανα. Ὅσο ὄμως τό ζήτηµα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἢ τῆς δηµοκρατίας δέν ἀντιµετωπίζεται, τόσο οἱ πολίτες θά στέκονται ἀδιάφορα καί περιφρονητικά ἀπέναντι στούς εὐρωπαϊκούς θεσμούς. Τί καί ἄν τούς περιέβαλαν µέ συνταγματικό µανδύα; Τί καί ἄν τούς ἔραναν µέ ὠραῖες λέξεις καί θυµήθηκαν τίς πιό ἱερές ἔννοιες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνταγματικοῦ πολιτισμοῦ; Ἡ οὐσία εἶναι µία: βάπτισαν Σύνταγμα τήν ἀπλή κωδικοποίηση διεθνῶν συνθηκῶν γιά τήν οἰκονοµική ἐνοποίηση καί τή διακυβέρνηση τῆς οἰκονοµίας τῆς ἀγορᾶς, θυµήθηκαν λέξεις καί κατακτήσεις συνταγματικές τοῦ 18ου αἰῶνα καί πίστεψαν ὅτι µποροῦν νά ξεγελάσουν τόν κόσµο καί τόν ἑαυτό τους ὀνοµατίζοντας µέ ἀπατηλά ὀνόµατα σχέσεις καί καταστάσεις, ἄσχετες µέ αὐτό πού µᾶς κληροδότησε ὁ εὐρωπαϊκός συνταγματισµός. Ἄναξήτησαν στό παρελθόν πνοή γιά τό μέλλον, δείχνοντας ἔτσι πόσο φτωχά καί ἀνεπαρκῆ εἶναι τά μέσα πού διαθέτουν γιά νά οἰκοδοµήσουν τό μέλλον τῆς Εὐρώπης τῶν λαῶν. Ἐνα ξεθυμασμένο, παλαιοφιλελεύθερο συνταγματικό ἄρωμα.

6. ΕΦΤΙΑΞΑΝ ΕΝΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑ γιά τήν Εὐρώπη ξεχνώντας τήν οὐσία τοῦ κλασικοῦ καί σύγχρονου εὐρωπαϊκοῦ συνταγματισμοῦ: τή δηµοκρατία καί τό κοινωνικό κράτος, τίς δηµοκρατικές ἐλευθερίες καί τά κοινωνικά δικαιώµατα. Ἡ δηµοκρατία σήµερα στήν Εὐρώπη δέν νοεῖται χωρίς τά κοινωνικά δικαιώµατα καί τά κοινωνικά δικαιώµατα δέν ὑπάρχουν χωρίς τή δηµοκρατία. Τά κοινωνικά δικαιώµατα τά ἀπέρριψαν, τό δηµοκρατικό πολίτευµα τό θυµήθηκαν µόνον µέ τήν παραπομπή στόν Θουκυδίδη.

Ἡ Εὐρώπη τῶν λαῶν χρειάζεται, πράγµατι, ἕνα Σύνταγμα, ὄχι µόνον κατ' ὄνοµα ἀλλά ἕνα πραγµατικό Σύνταγμα, πού δέν θά εἶναι τό ἀποτέλεσµα µιάς τυπικῆς καί ὀνοµαστικῆς συντακτικῆς ἐξουσίας, ἀλλά τό προϊόν µιάς μακρᾶς, διαρκοῦς καί ἐπίπονης διαδικασίας διεκδικήσεων, διαπραγµατεῦσεων, πρακτικῶν, συµφωνιῶν καί πιέσεων κινηµάτων, κοµµάτων, ὀργανώσεων, τοπικῶν, ἔθνικῶν καί περιφερειακῶν συνελεύσεων καί ἐν γένει ἀντιπροσωπευτικῶν σωµάτων. Ἡ δηµοκρατική καί κοινωνική Εὐρώπη πού ἔχουµε ἀνάγκη χρειάζεται νά κτιστεῖ. Αὐτό πού ἔγινε εἶναι πολύ λίγο, ἀνεπαρκές, ἰδίως σέ σχέση µέ αὐτό πού οἱ καιροὶ ἀπαιτοῦν καί οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης προσδοκοῦν.

* Τό κείμενο πρωτοδηµοσιεύτηκε στήν ἐφ. Ἐλευθεροτυπία, 23/6/2003.

Η ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

του Γιώργου Μαργαρίτη

ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ τῶν λέξεων καὶ τῶν ὄρων ἡ διοίκηση μιᾶς μεγάλης καπιταλιστικῆς ἐταιρείας ἀπὸ ἐκεῖνες πού κανοναρχοῦν τὴ σημερινή παγκόσμια οἰκονομία, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ δημοκρατική. Φυσικά, μέ βάση τὸ τελετουργικό, ἡ γενική συνέλευση τῶν μετόχων ἀποτελεῖ τὸ κυρίαρχο ὄργανο ἐνός τέτοιου ὀργανισμοῦ. Αὐτοὶ οἱ μέτοχοι δέν ἐκπροσωποῦν ἀνθρώπους, εἴτε ὅσους ἐργάζονται στὴν ἐπιχείρηση αὐτή, εἴτε ὅσους καταναλώνουν τὰ προϊόντα της, εἴτε ὅσους δέχονται ἢ ἀνέχονται τὴν παρουσία της στὸ εὐρύτερο πλέγμα τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας. Στὴ συνέλευση ἐκπροσωποῦνται μετοχές, ὑποδιαρέσεις δηλαδή τοῦ κεφαλαίου πού χρειάστηκε γιὰ νὰ λειτουργήσει ἡ ἐταιρεία, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴ συσσώρευση πλούτου καὶ ἀπὸ τὶς χρηματιστηριακές ἀγοραπωλησίες. Ἐξυπακούεται ὅτι οἱ ἀνισότητες σὲ αὐτὴ τὴ σύναξη εἶναι τεράστιες καθὼς οἱ παρευρισκόμενοι ἔχουν δύναμη ἀπόφασης, ψήφο, ἀπειθείας ἀνάλογη τῶν μετοχῶν -τοῦ κεφαλαίου δηλαδή- πού κατέχουν.

Στὶς μεγάλες ἐταιρεῖες ἡ σύνδεση μετοχῶν καὶ προσώπων δέν εἶναι πάντοτε εὐκόλη παρά τὰ ἠχηρὰ ὀνόματα πού ταυτίζονται ἐνίοτε μέ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο οἰκονομικό κολοσσό. Συνήθως τὸ πλέγμα τῆς ἰδιοκτησίας περνᾷ μέσα ἀπὸ περίπλοκους μαιάνδρους, θυγατρικές θυγατρικῶν, ἐταιρεῖες ὀφσόρ, διαχειριστές χαρτοφυλακίων, «θεσμικούς» ἐπενδυτές καὶ ἄλλα παρόμοια. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐκπροσώπηση στὴ συνέλευση εἶναι συχνὰ ἀσαφής ἢ καὶ παραπλανητική σὲ τρόπο ὥστε οἱ δυνατότητες οὐσιαστικῆς ἀπόφασης στὴν τελευταία νὰ εἶναι περιορισμένες. Συνήθως ὅσα ἐκεῖ ἀνακοινώνονται ἔχουν τὴν ἐπεξεργασία καὶ προετοιμασία ἄλλου, σὲ στενοῦς κύκλους διαχειριστῶν, σὲ γραφεῖα μελετῶν ἢ σὲ περιορισμένα διοικητικά συμ-

βούλια. Ἡ συνέλευση δρᾷ ἀπολογιστικά περισσότερο, ἐγκρίνοντας τὰ ἀποτελέσματα πού τῆς παρουσιάζονται καὶ ἀποφασίζοντας, ἀναλογικά πάντα μέ τὶς μετοχές πού ὁ καθεὶς κατέχει, τὴν ἀνανέωση ἢ μὴ τῆς ἐμπιστοσύνης στοὺς διαχειριστές τῶν ἐταιρικῶν θεμάτων. Εἶναι ἐπίσης αὐτονόητο ὅτι δεδομένου τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, οἱ στρατηγικές καὶ οἱ τακτικές τῆς ἐπιχείρησης, ἡ πολιτική της δηλαδή, δέν μπορούν νὰ ἀνακοινωθῶν, νὰ προαναγγελθῶν στοὺς μετόχους. Στὴν οὐσία τὰ κέντρα ἀποφάσεων πού κυβερνοῦν τὴν ἐταιρεία δρῶν εἶναι μέ ἰδιαίτερα μεγάλο βαθμὸ ἀνεξαρτησίας.

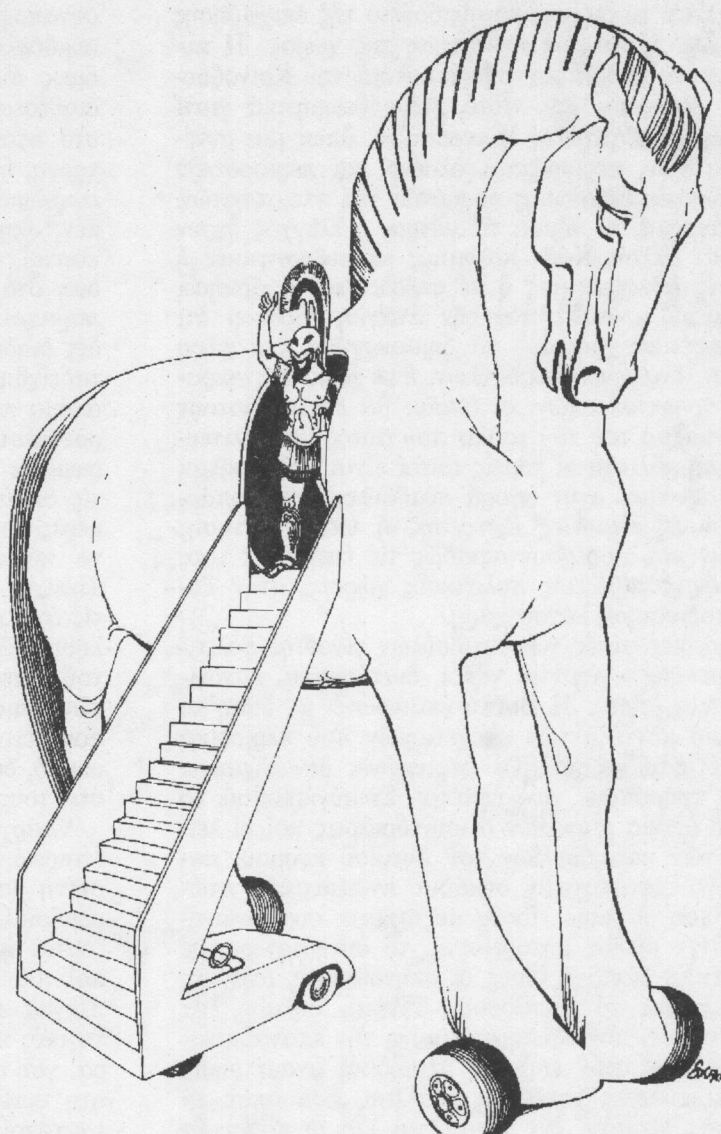
Σὲ αὐτὰ τὰ κέντρα ἀποφάσεων, στὰ διοικητικά συμβούλια, στοὺς μηχανισμούς ἀνάλυσης τῆς ἀγορᾶς καὶ σχεδιασμοῦ, ἐκεῖ ὅπου ὀργανώνεται ἡ παραγωγή καὶ προσμετρεῖται τὸ κόστος, κυριαρχεῖ μία ἰδιαίτερη ὁμάδα ἀνθρώπων μέ τεχνοκρατικά καὶ γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά. Δέν εἶναι συνήθως οἱ ἰδιοκτῆτες, ἐκεῖνοι δηλαδή πού κατέχουν τὸ ἀποφασιστικό ποσοστὸ τοῦ κεφαλαίου, εἶναι ὅμως ἐκεῖνοι πού οὐσιαστικά τὸ διαχειρίζονται. Ἡ φύση τῆς δουλειᾶς τους, ἡ μυστικοπάθεια πού, στὸ ὄνομα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τοὺς περιβάλλει, πολλαπλασιάζει τὶς πραγματικές τους δυνατότητες, τοὺς καθιστᾷ ἕνα εἶδος προσώπων μέ μυθικές ιδιότητες - εἶναι ἐκεῖνοι πού γνωρίζουν τὰ μυστικά τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ κόσμου σὲ ἀντίθεση μέ τοὺς πολλοὺς ἀδαεῖς καὶ ἀδέξιους. Ἡ αἴγλη αὐτὴ ἐπιτείνει τὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ ὡς πρὸς τοὺς μετόχους σὲ κάποιο βαθμὸ καὶ προπαντὸς ὡς πρὸς τὸν πραγματικό κόσμο, τὶς κοινωνίες τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀσκοῦν τὶς ἐπιχειρηματικές τους δεξιότητες. Ὁ νόμος τῆς «ἀπόδοσης τοῦ κεφαλαίου», τοῦ κέρδους, ὡς ὑπέρτατος, τοὺς ἀποδεσμεύει ἐπιπλέον ἀπὸ κάθε εἶδος κανόνες -ἐνίοτε καὶ νόμους- πού κράτη, κυβερνήσεις καὶ λαοὶ ἔχουν κατὰ καιροῦς θεσπίσει. Μέ τὴν

πολυεθνική διάσταση μάλιστα τῶν λειτουργιῶν τους, μπορούν καί ἀποφεύγουν, καταπολεμοῦν καί προσπερνοῦν αὐτούς ἀκριβῶς τοὺς πολιτικούς καί κοινωνικούς κανόνες.

Ἡ περιφρόνηση πού ὁ κύκλος αὐτός τῶν ἐπαϊόντων δείχνει πρὸς τοὺς γύρω ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ λειτουργία τους. Ἄν καί ὑπόλογοι ἐναντι τῶν ἰδιοκτητῶν - μετόχων, μπορούν νά τοὺς κρατοῦν σέ ἀπόσταση, ὄχι μόνο ἐξαιτίας τῆς θεσμικῆς πολυπλοκότητος τῆς ἰδιοκτησίας πού προαναφέραμε ἀλλὰ καί ἐπειδὴ οὐσιαστικά κρατοῦν ὑπὸ ὀμηρεία - στὰ χέρια τους - τὸ βασικό πλεονέκτημα τῶν κατ' ὄνομα ἀφεντικῶν τους, τὸ κεφάλαιο δηλαδή. Ὅσο γιὰ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, ἐκεῖ δέν χρειάζονται οὔτε τὰ στοιχειώδη προσήματα. Οἱ πολλοὶ τοὺς ἐνδιαφέρουν μόνο ὡς καταναλωτές, ὡς ἀπρόσωπο πεδίο ἐφαρμογῆς τῶν ἐπιχειρηματικῶν τους δραστηριοτήτων, ὡς τὸ κοπάδι τῶν ἀγγελῶν τὸ ὅποιο θά ἀποδώσει τὸ ἀναγκαῖο - γιὰ τὴν εὐημερία τῆς ἐπιχείρησης - γάλα. Τοὺς παραπλανοῦν μεθοδικά, τοὺς κολακεύουν ὅταν καταναλώνουν ἀδιαμαρτύρητα καί ὑπάκουα τὰ προϊόντα τῆς ἐταιρείας, τοὺς σιγματίζουν - μέσα καί ἀπὸ τὴν παντοδύναμη εἰκόνα τῆς διαφήμισης - ὅταν «ἀτακτοῦν» καί δέν ψωνίζουν, τοὺς διαχειρίζονται μὲ λίγα λόγια μὲ τρόπους πῶ ἀυθαίρετους καί πιεστικούς ἀπ' ὅ,τι οἱ ἡγεμόνες διαχειρίζονται τοὺς ὑπηκόους τους. Ἐξυπακούεται ὅτι πέραν τοῦ δικαιώματος στήν κατανάλωση, στοὺς λοιποὺς πολίτες, οὐδέν ἕτερο δικαίωμα ἀναγνωρίζεται. Ἄν δέν μπορούν - ἂν εἶναι δηλαδή τίποτα Ἀφγανοὶ ἢ Ἀφρικάνοι ἢ μετανάστες στό περιθώριο τῶν δυτικῶν παραδείσων ἢ ἀνεργοί, τότε, ἀπλῶς, δέν ὑπάρχουν.

ΘΑ ΗΤΑΝ ΜΑΛΛΟΝ ΑΦΕΛΕΣ νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ τρόπος διοίκησης καί διαχείρισης τῶν μεγάλων καπιταλιστικῶν ἐταιρειῶν εἶναι μία οικονομική λειτουργία τὴν ὅποια χωρίζουν στεγανά ἀπὸ τὴν κοινωνία καί τὴν πολιτική. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο συμβαίνει. Τὰ πρότυπα πού οἱ ὀργανισμοὶ αὐτοὶ υἱοθετοῦν καί προτείνουν

εἶναι, ἐξαιτίας τοῦ εἰδικοῦ τους βάρους στὶς ἰσορροπίες τοῦ σύγχρονου κόσμου, σχεδόν ἀναγκαστικά καί γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἡ πολιτική εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν πεδίο πού σπεύδει νά εὐθυγραμμιστεῖ μὲ αὐτοὺς τοὺς κανόνες διοίκησης καί νά υἱοθετήσῃ τίς μεθόδους καί τίς ἀρχές τους.

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ ἐκλογικό σῶμα, στὶς χώρες πού κυβερνοῦνται ἀπὸ τὴ λεγόμενη «δυτική δημοκρατία», ἐπιλέξει τοὺς ἡγέτες του μέσα ἀπὸ μία σταθερὴ δεξαμενὴ ἐπαγγελματιῶν πολιτευτῶν, ἡ σχέση του μὲ τὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας μηδενίζεται, διακόπτεται. Ἡ αἴσθησις πού ὑπάρχει εἶναι ὅτι τὰ ποσοστά τῶν ψήφων προσομοιώνονται μὲ ποσοστά μετοχικῆς συμμετοχῆς, ὅπως ἀκριβῶς στὶς ἰσχυρὲς ἐταιρεῖες. Μὲ τὴν

έξαργύρωση στά θεσμικά όργανα τών ποσοστών αυτών δημιουργείται τό διοικητικό συμβούλιο τής επιχείρησης ή όπως εδώ τό λένε, ή κυβέρνηση τής χώρας. Η κυβέρνηση αυτή θεωρητικά νομοθετεί διά του Κοινοβουλίου καί ελέγχεται από αυτό. Λέμε θεωρητικά γιατί στην πραγματικότητα τό Κοινοβούλιο, όπως μία συνέλευση μετόχων, περιορίζεται όλοένα καί περισσότερο σέ ένα χώρο επιβεβαίωσης ποσοστών καί πλειοψηφιών. Τά διατάγματα, οί νόμοι, τά μέτρα, ό έλεγχος έχουν μεταφερθεί άλλου. Κάθε πολιτικός μέ κυβερνητικές ή διοικητικές αρμοδιότητες ή μέ φιλοδοξίες νά άσκήσει κάποτε τέτοιες, αισθάνεται τήν ανάγκη —βρίσκει ότι είναι έξαιρετικά χρήσιμο— νά δημιουργήσει ένα χώρο έπαϊόντων, ένα χώρο συμβούλων, ένα χώρο τεχνοκρατών καί γραφειοκρατών, οί όποιοι θά έπεξεραστούν για λογαριασμό του τόν τρόπο πού αυτός θά πολιτευθεί. Έπειδή μάλιστα οί τομείς αυτοί είναι πολυάριθμοι καί οί διαθέσιμοι στην άγορά σύμβουλοι λίγοι, υπάρχουν σχετικές εταιρείες έξεύρεσης ή ύποκατάστασης συμβούλων πού παρέχουν άφειδώς τίς υπηρεσίες τους σέ μικρότερης έμβέλειας πολιτικούς χώρους, στην Τοπική Αυτόδιοίκηση λόγου χάρη.

Οί υπηρεσίες αυτές τών συμβούλων γίνονται πολιτική. Οί «μελέτες» γίνονται νόμοι, διατάγματα, κανονισμοί, σχέδια, έργα.... Η Βουλή έπικυρώνει μέ βάση τό μαθηματικό μοντέλο τών συσχετισμών πού περιοδικά οί έκλογές καθορίζουν. Τό έπικυρώνει δέν σημαίνει σχεδιάζει, τροποποιεί, συσκέφτεται. Σέ σύγκριση μέ τό πρόσφατο άκόμα παρελθόν οί συνεδριάσεις καί οί λειτουργίες τών κοινοβουλίων του δυτικού κόσμου, παρουσιάζουν έμφανέστατα σημάδια πνευματικής πτώχευσης, όπου οί κάθε είδους συζητήσεις συρρικνώνονται σέ άνευ ουσίας ρητορείες ή, τό συνηθέστερο, σέ μικροπολιτική διαμάχη όπως οί σκηνοθετικές ανάγκες τής τηλεόρασης τό επιτάσσουν. Γίνεται δηλαδή ένα «ρεάλιτυ σόου», πού έξυπηρετεί μόνο τήν επαναδιανομή τών ψήφων στην επόμενη περιοδική άναμέτρηση. Στίς δευτερεύουσες ύποθέσεις έξάλλου, εκεί όπου τό έργο «κάνει κοιλιά», δέν χρειάζεται καν ή παρουσία βουλευτών ώστε ή Βουλή νά νομοθετήσει. Καθώς οί πολίτες όσμίζονται τό θέατρο, στρέφουν προοδευτικά τήν πλάτη σέ αυτό τό θεσμικό σχήμα —μή μετέχοντας στίς έκλογές λόγου χάρη, ή, ως πρός τούς νέους, μή θέλοντας νά άκούσουν «για πολιτικά»— πράγμα τό όποιο καταγγέλλεται από τούς φορείς τής έξουσίας ως «κρίση τών θεσμών», έννοώντας κρίση του λαού φυσικά καί όχι τών μηχανισμών στους όποιους οί ίδιοι ήγούνται.

Τά χαρακτηριστικά, οί «άξίες» άν προτιμάτε, τών διαχειριστών του καπιταλισμού υίοθετούνται ως χαρακτηριστικά τής πολιτικής έξουσίας. Οί πολίτες υπάρχουν μόνο όταν «καταναλώνουν», όταν προσαρμόζονται στα τεχνικά πρότυπα πού τούς επιβάλλουν καί τά στενά όρια άυτονομίας πού τά τελευταία επιτάσσουν. Σέ ενάντια περίπτωση δέν υπάρχουν. Σκηνοθετικά τό είδαμε αυτό τό σχήμα στην πρόσφατη σύνοδο τών Ευ-

ρωπαϊών ήγετών στή Χαλκιδική. Οί εν λόγω ήγέτες συναποφάσιζαν στό Πόρτο Καρράς πράγματα πού οί σύμβουλοι τους μέν έκριναν σκόπιμα, πού βρίσκονταν όμως συνήθως σέ καθολικά αντίπαλη θέση από τίς διαθέσεις τών λαών τους — ή προσέγγιση μέ τίς ΗΠΑ στό σταυροφορικό έπίπεδο, για παράδειγμα. Ταυτόχρονα, ή αντίθεση σέ αυτά πού γίνονταν εντός του πολιορκημένου χώρου, συρρικνωνόταν σέ μικρής έκτασης μέν, σκηνοθετικά έντυπωσιακά δέ (φωτιές, λεηλασίες, καπνοί, κάτι σαν άμερικάνικη ταινία δράσης) έπεισόδια, στα όποια πρωταγωνιστούσαν οί γνωστοί χώροι παραπολιτικής άληθείας. Οί πολλοί, οί δεκάδες χιλιάδες διαδηλωτές στίς φευγαλέες παρουσιάσεις τους καταδείχθηκαν ως κομπάρσοι τών άναταραχών ενώ οί άκόμα πιό πολλοί, οί κάτοικοι τής Θεσσαλονίκης, παρουσιάστηκαν ως άφάιρση καί άπουσία, ως αυτοακυρωμένοι κάτω από τό βάρος τών τρομερών άπειλών τίς όποιες οί ίδιοι οί σκηνοθέτες είχαν έπιμελώσει, για μέρες πολλές, καλλιεργήσει. Μέ λίγα λόγια δύο καί μόνο κόσμοι παρουσιάζονταν στα πλάνα του έργου. Έκείνος τής διτρίνας πού επιβεβαίωνε καί άξιοποιούσε τίς αναλύσεις τών ειδικών συμβούλων σέ βάρος τής θέλησης τών λαών αλλά υπέρ τής —άτλαντικής— ευταξίας του κόσμου καί ό άλλος στους αντίποδες, ό κόσμος τών δαιμόνων πού φαίνονταν νά τό έσκασαν από κάποια δαντική κόλαση καί πού έτσι, χωρίς λόγο καί σκοπό, διασκεδάζουν καταστρέφοντας ό,τι βρουν μπροστά τους. Έσείς τί θά διαλέγατε;

Υπάρχει καί κάτι άλλο. Η συνάντηση τών μεγάλων εταιρειών του καπιταλισμού μέ τήν πολιτική γίνεται στενή καί άπόλυτη μέσα από τόν θεσμό αυτών τών συμβούλων πού συχνά εταιρείες καί πολιτικοί μοιράζονται ή από κοινού χρησιμοποιούν. Μεγαλομέτοχοι, πολιτικοί καί «μάνατζερς» γίνονται ένα άξεδιάλυτο πλέγμα στηριγμένο πάνω σέ κονδύλια, εταιρικές στρατηγικές καί έρήμην τών πολιτών πολιτικές. Η διαφθορά, για τήν όποία πολύς λόγος γίνεται, είναι άυτονόητη συνέπεια του προβλήματος, χρησιμεύει όμως ως τακτοποίηση έσωτερικών διαφορών παρά ως βάση μιås γενικής άνατροπής τής κατάστασης. Δέν είναι αυτό πού άπασχολεί όσους αναθυμούνται τό περιεχόμενο τής δημοκρατίας. Για τήν ουσία, τήν κατάλυση δηλαδή τών πολιτικών δικαιωμάτων καί τής πραγματικής συμμετοχής τών πολιτών στα κοινά, για τή διάωση τών θεσμών πού τά εθνικά κράτη δημιούργησαν σέ όφελος τών πολιτών τους, ουδέις λόγος γίνεται. «Παλαιά καί ξεχασμένα όλα αυτά». Για τό λόγο αυτό έξάλλου κανείς οργανισμός, καμία κυβέρνηση, κανένα ίδρυμα δημόσιο ή ιδιωτικό δέν θά χρηματοδοτήσει έρευνα μέ αντικείμενο τά «πολιτικά δικαιώματα». Αντίθετα όλοι οί προαναφερόμενοι φορείς σπεύδουν νά συμβάλουν στην άναζήτηση τών «άνθρωπίνων δικαιωμάτων». Τά τελευταία, έρήμην τής πολιτικής, άποκομμένα από τά πολιτικά δικαιώματα, μπορούν εύκολα νά μεθερμηνευθούν ως τό δικαίωμα τών ανθρώπων νά καταναλώνουν ελεύθερα σέ μία ελεύθερη άγορά.

ΚΛΙΜΑ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΑΛΛΑΓΗ;

του Έντουαρ Μπάρ

μετάφραση: Βασίλης Ζουναλής

ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΤΑΛΑΒΟΥΜΕ τήν εξέλιξη του κλίματος είναι αναγκαίο νά εξετάσουμε τό κλιματικό σύστημα στήν ολόκληρά του. Αυτό τό σύστημα περιλαμβάνει, πολύ διαφορετικά τμήματα όπως ή ατμόσφαιρα, ή υδρόσφαιρα, κυρίως οι ωκεανοί, ή κρυόσφαιρα, ιδιαίτερα τά πολικά παγετωνικά καλύμματα, ή βιόσφαιρα καί τέλος ή λιθόσφαιρα. Αυτά τά διαφορετικά τμήματα ανταλλάσσουν μεταξύ τους ύλη καί κυρίως ενέργεια. Ο ήλιος καί ή φωτεινή ροή του είναι ένας κινητήρας πού θέτει σέ κίνηση τά ρευστά περιβλήματα, όπως ή ατμόσφαιρα καί οι ωκεανοί.

Οι απότομες καί αδιάκοπες μεταπτώσεις τής κατώτερης ατμόσφαιρας είναι τό αντικείμενο μελέτης του μετεωρολόγου. Πάντως, αυτές οι μεταπτώσεις δέν πρέπει νά μᾶς φέρουν στό σημείο νά ξεχάσουμε πώς τό γήινο κλίμα έχει πετύχει μία δυναμική ισορροπία προσδιορισμένη από τήν ήλιακή ακτινοβολία καί τήν περιεκτικότητα σέ αέρια σχετιζόμενα μέ τό φαινόμενο του θερμοκηπίου. [...]

Περίπου 30% τής ήλιακής ακτινοβολίας αντανακλάται άμεσα προς τό διάστημα από τά σύννεφα, τά αερολύματα, τήν ατμόσφαιρα καί τήν επιφάνεια τής γης. Τό υπόλοιπο 70% απορροφάται είτε από τήν ατμόσφαιρα είτε από τήν επιφάνεια τής γης καί συνεπώς μετατρέπεται σέ θερμότητα. Η επιφάνεια τής γης, όντας σαφώς πιο ψυχρή από εκείνη του ήλιου, επανεκπέμπει μία υπέρυθη ακτινοβολία. Αυτή θά ακολουθήσει μία περίπλοκη διαδρομή διαμέσου τής ατμόσφαιρας: κάμποσες από τίς χημικές ενώσεις τής, όπως

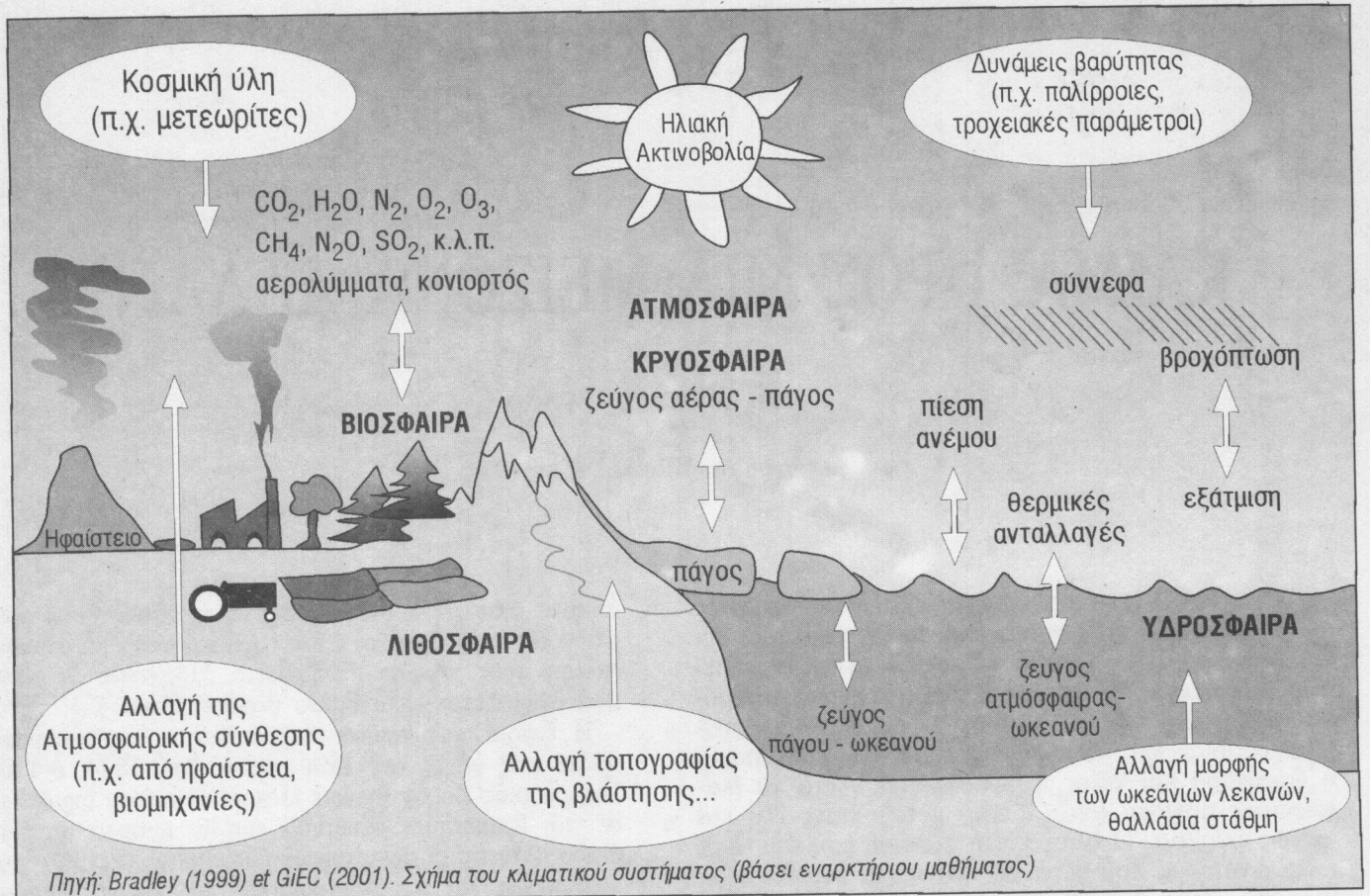
δήποτε διαφανείς στις όρατές ακτινοβολίες, απορροφούν τίς υπέρυθρες, οι όποιες επιστρέφουν μέ επανεκπομπή προς τή γήινη επιφάνεια. Πρόκειται γι' αυτό πού ονομάζεται «φαινόμενο θερμοκηπίου». [...]

Η έννοια «φαινόμενο θερμοκηπίου» πρωτοεμφανίσθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα. Στά 1824, ο Γάλλος φυσικός Ζοζέφ Φουριέ (Joseph Fourier) δημοσίευσε τό *Ramarques générales sur les temperatures du globe terrestre et des espaces phanéaires* (Γενικές παρατηρήσεις για τίς θερμοκρασίες τής γήινης σφαίρας καί των πλανητικών διαστημάτων). Εκεί εκθέτει μία πρωταρχική ιδέα: τό ατμοσφαιρικό περιβάλλον τής υδρογείου συμπεριφέρεται όπως ή τζαμαρία ενός θερμοκηπίου. Αυτή ή αναλογία του υποβλήθηκε από τίς εργασίες του Οράτιου Μπενεντίκ ντέ Σωσύρ (Horace Bénédict de Saussure) στό τέλος του 18ου αιώνα. Ο Έλβετός φυσιοδίφης είχε κατασκευάσει μία διάταξη από πέντε γυάλινα κουτιά εγχρωτισμένα τό ένα μέσα στό άλλο, εξοπλισμένα μέ θερμομέτρα, για νά δείξει πώς όσο προχωρούμε προς τό κέντρο τόσο αυξάνει ή θερμοκρασία.

Βάσει αυτού του πειράματος ο Φουριέ γράφει: «Έτσι αυξάνει ή θερμοκρασία μέ τή διαμεσολάβηση τής ατμόσφαιρας, επειδή ή θερμότητα βρίσκει λιγότερα εμπόδια νά διαπεράσει τόν αέρα, όντας στήν κατάσταση του φωτός, απ' όσα βρίσκει όταν τόν ξαναδιαπερνά αφού έχει μετατραπεί σέ σκοτεινή θερμότητα». Μερικά χρόνια αργότερα, ο Γάλλος φυσιοδίφης Κλώντ Ρουίγιέ (Claude Pouillet) καί στή συνέχεια ο Ίρλανδός Τζών Τύνταλ (John Tyndall) θά αποδώσουν τό φαινόμενο του θερμοκηπίου στους υδρατμούς καί στό διοξείδιο του άνθρακα.

Η εικόνα του φαινομένου του θερμοκηπίου, αν και βολικό, δέν είναι ακριβής. Στο θερμοκήπιο, ο ζεστός αέρας παραμένει ουσιαστικά εγκλωβισμένος από τό γυάλινο κέλυφος καθόσον εμποδίζεται ή θερμική μετα-

* Έντουαρ Μπάρ (Edouard Bard). Ειδικός στήν παλαιοκλιματολογία καί στή γεωχρονολογία. Καθηγητής του Collège de France (Εξέλιξη του κλίματος καί του ωκεανού). Αυτό τό κείμενο είναι απόσπασμα του έναρκτηριού μαθήματος πού δόθηκε στις 7 Νοεμβρίου 2002.

φορά: ο ζεστός αέρας δεν μπορεί να διαφύγει προς τα έξω. Στην ατμόσφαιρα, όμως, τα ρεύματα ζεστού και κρύου αέρα κυκλοφορούν άνεμπόδιστα. Η θερμότητα συσσωρεύεται στην επιφάνεια της γης επειδή ορισμένα από τα συστατικά στοιχεία της ατμόσφαιρας απορροφούν την υπέρυθη ακτινοβολία.

Άλλωστε, η περίπτωση της γης δεν είναι μοναδική. Φαινόμενο θερμοκηπίου υπάρχει, παραδείγματος χάριν, στην Αφροδίτη και στον Άρη που διαθέτουν και οι δύο μία ατμόσφαιρα αδιαφανή για την υπέρυθη ακτινοβολία. [...]

Σήμερα, το γήινο φαινόμενο θερμοκηπίου προκαλεί πολλές ανησυχίες επειδή οι ανθρώπινες δραστηριότητες διατάραξαν αισθητά την ατμοσφαιρική ισορροπία. [...]

Πρώτος ο Σουηδός χημικός Σβάντε Άρένιους (Svan-te Arrhenius) προανήγγειλε το 1896 μία αύξηση της μέσης θερμοκρασίας της γης ως συνέπεια της βιομηχανικής χρήσης ορυκτών καυσίμων. Έβλεπε, επίσης, εδώ το μέσο μετριάσμου της δριμύτητας του σκανδιναβικού κλίματος!

Οι φιλόξενες συνθήκες που γνωρίζουμε στη γη εξαρτώνται από έναν τυχαίο συνδυασμό ανάμεσα στην απόσταση από τον ήλιο και στη χημική σύσταση της ατμόσφαιρας, παράμετροι που καθορίζουν τη φυσική

κατάσταση του νερού στον πλανήτη μας. Αν η ροή της ηλιακής ακτινοβολίας ήταν πράγματι πολύ πιο σημαντική απ' ό,τι είναι, το νερό των ωκεανών θα εξατμιζονταν γρήγορα, πράγμα που θα προκαλούσε ένα τεράστιο φαινόμενο θερμοκηπίου. Ένας βίαιος αναβρασμός θα προέκυπτε, μάλιστα, αν η θερμοκρασία ξεπερνούσε εκείνη του κρίσιμου σημείου για το νερό, πάνω από την οποία δεν μπορεί πια να είναι σε υγρή μορφή.

Αντιθέτως, αν ο ήλιος εξασθενούσε για αρκετό διάστημα ώστε να παγώσουν οι ωκεανοί και το χιόνι να καλύψει τις ηπείρους, η επιφάνεια της γης θα αντανακλούσε το μεγαλύτερο μέρος της ηλιακής ακτινοβολίας. Επιπλέον, το φαινόμενο του θερμοκηπίου εξαιτίας των υδρατμών θα μειώνονταν σημαντικά. Αυτές οι συνθήκες θα έτειναν να εγκαταστήσουν ένα εξαιρετικά ψυχρό και σταθερό κλίμα, τουλάχιστον όσο δεν έρχονταν τα ηφαίστεια, αργά αλλά σίγουρα, να αυξήσουν τη συγκέντρωση διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα. Ευτυχώς, η καταστροφή από υψηλές θερμοκρασίες δεν συνέβη ποτέ, μιά και σίγουρα δεν θα είμασταν εκεί για να το κουνεντιάσουμε. Πάντως, η κατάσταση της παγωμένης γης φαίνεται πως συνέβη κατά τη διάρκεια ορισμένων πολύ μακρών περιόδων, μεταξύ 3 και 600 εκατομμυρίων ετών.

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα ἡ τάση εἶναι, σαφῶς, πρὸς τὴν συνολικὴ ἀναθέρμανση. Μετὰ ἀπὸ χρόνια ἀμφιβολιῶν καὶ διαφωνιῶν, σήμερα φαίνεται πὼς ὁ βασικὸς λόγος αὐτῆς τῆς αὔξεσης, περίπου 1°C ἀνά αἰῶνα, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἐνίσχυση τοῦ φαινομένου τοῦ θερμοκηπίου πού προκαλεῖται ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες.

Μιά ἄμεση συνέπεια τῆς τωρινῆς συνολικῆς ἀναθέρμανσης εἶναι ἡ διαστολὴ τῶν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων τῶν ὠκεανῶν. Οἱ πιὸ πρόσφατες ἐκτιμήσεις ὑποδεικνύουν ἕναν τωρινὸ ρυθμὸ ἀνόδου τῆς στάθμης τῆς θάλασσας τῆς τάξης τῶν 25 ἑκατοστῶν ἀνά αἰῶνα. Αὐτὲς οἱ διακυμάνσεις κατέστη δυνατὸν νὰ κατοπτευθοῦν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελευταίας δεκαετίας μὲ δορυφορικὴ ὑψομετρία. [...]

Τὸ ἀνθρώπινο γένος βρέθηκε πάντοτε ἀντιμέτωπο μὲ μείζονες κλιματικὲς ἀλλαγές. Εἶναι ἀκριβῶς, μᾶλλον, ἡ προσαρμοστικότητα τοῦ σὲ ὅλα τὰ κλίματα πού τὸ διακρίνει. Μία θαυμάσια εἰκόνα δόθηκε ἀπὸ τὸ σπηλαίω Κοσκέ (Cosquer) πού ἀνακαλύφθηκε στὸ 1991 στοὺς βραχώδεις ὄρους τῆς Μασσαλίας. Ἡ εἴσοδος αὐτοῦ τοῦ σπηλαίου βρίσκεται σήμερα 37 μέτρα κάτω ἀπὸ τὴν τωρινὴ στάθμη τῆς Μεσογείου, ἀλλὰ ὁ προϊστορικὸς ἄνθρωπος, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελευταίων παγετῶνων, μποροῦσε νὰ εἰσέλθει ἐκεῖ, ὅπως μαρτυροῦν οἱ παραστάσεις ἀλόγων καί, πιὸ σπάνιες, πηγούνιων πού μᾶς ξαναθυμίζουν τὴν ἀκραία δριμύτητα τοῦ κλίματος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

"Ὅσο ἐντυπωσιακὲς κι ἂν εἶναι, αὐτὲς οἱ παραστάσεις δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ποσοτικοποιήσουμε πραγματικά τὶς κλιματικὲς ἀλλαγές. Οἱ εἰδικοί, λοιπόν, ἀναζητήσαν πηγές δεδομένων ἢ κλιματικὰ ἀρχεῖα, στὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ διαβάσουν τὶς διακυμάνσεις τῶν παραμέτρων ὅπως ἡ θερμοκρασία, ἡ στάθμη τῆς θάλασσας ἢ ἡ συχνότητα βροχοπτώσεων.

Αὐτὰ τὰ ἀρχεῖα εἶναι γεωλογικῆς φύσης μὲ τὴν πλατιά ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἡ κλιματικὴ πληροφορία εἶναι καταγραμμένη ἐκεῖ μὲ πολλὲς φυσικοχημικὲς παραμέτρους ἢ ἀκόμη βιολογικὲς πού συνδέονται μὲ τὶς περιβαλλοντικὲς συνθήκες κατὰ τὴν ἐναπόθεση αὐτῶν τῶν ἀρχείων.

Γιὰ τὶς θαλάσσιες προσχώσεις, μποροῦμε νὰ κάνουμε ἕναν κατάλογο τῶν βασικῶν ἐργαλείων τοῦ παλαιοκλιματολόγου βάσει ἰσοτοπικῶν ἀναλογιῶν, ὀρισμένων μορίων καί ἀτόμων διασκορπισμένων σὲ κατάσταση ἰχνους στοὺς προσχωσιγενεῖς βράχους.

Μποροῦμε νὰ κάνουμε τὸ ἴδιο γιὰ τοὺς πάγους τῶν πύλων μὲ μιά εἰδικὴ μνεία γιὰ τὶς φουσαλίδες ἀέρα πού ἐμπεριέχουν καί πού ἐπιτρέπουν νὰ ἀνατρέξουμε στὶς περιεκτικότητες ἀερίων πού συμβάλλουν στὸ φαινόμενο θερμοκηπίου.

"Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς κοραλιογενεῖς ὑφάλους, αὐτοὶ προσφέρουν μιά προνομιακὴ πρόσβαση τὶς μεταβολές τῆς θαλάσσιας στάθμης. Αὐτοὶ οἱ κατάλογοι δὲν εἶναι, προφανῶς, ἐξαντλητικοί καί θὰ μπορούσαμε νὰ καταστρώσουμε λεπτομερῶς ἄλλους γιὰ τὰ ἀπολιθώματα

ξύλου, τὰ ἰζήματα τῶν λιμνῶν, τοὺς σταλαγμίτες καί ἀκόμη τὰ ἱστορικὰ πειστήρια τῶν πιὸ προσφάτων περιόδων. [...]

Στὴν κλίμακα τῶν τελευταίων ἑκατοντάδων χιλιάδων ἐτῶν, ἡ ἐξέλιξη τοῦ κλίματος χαρακτηρίζεται ἀπὸ κύκλους παγετῶν - μεσοπαγετῶν ἐποχῶν. Ἡ κύρια αἰτία εἶναι ἡ κυκλικότητα κατανομῆς τῆς ἡλιοφάνειας λόγω ἀλλαγῶν τῶν παραμέτρων τῆς γήινης τροχιᾶς. [...]

Ἡ τήξη τῶν ἠπειρωτικῶν παγετωνικῶν καλυμμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεταβάσεων ἀπὸ παγετῶδες σὲ μεσοπαγετῶδες ἐποχές ἔχει προβλεφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστρονομικὴ θεωρία, ἀλλὰ ἡ ταχύτητα ἀνόδου τῆς θαλάσσιας στάθμης αὐξάνεται λόγω τῶν περιπλόκων ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ ὠκεανῶν, ἀτμόσφαιρας καί παγετωνικῶν καλυμμάτων. Ἰδιαίτερα, ἡ τελευταία ὑποχώρηση τῶν παγετῶν, μεταξὺ 20.000 καί 6.000 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὶς ἡμέρες μας, προκάλεσε μιά τρομερὴ ἀνοδο τῆς στάθμης τῶν θαλασσῶν κατὰ 120 μέτρα περίπου. Ἡ ἀκριβὴς χρονολογία αὐτῆς τῆς ταρᾶχῶδους ἐποχῆς ἐγίνε δυνατὸ νὰ ἐκτιμηθεῖ χάρις σὲ γεωτρήσεις κοραλιογενῶν ὑφάλων καί σὲ ἀκριβεῖς γεωχρονολογικὲς μετρήσεις. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, πολυάριθμες ἄλλες κλιματικὲς καί ὠκεανογραφικὲς παράμετροι ὑπέστησαν μεταβολές πρώτης τάξης: ἀναθέρμανση τῆς ὑδρογείου τῆς τάξης τῶν 5°C, αὔξηση κατὰ 40% τῶν περιεκτικότητων τῆς ἀτμόσφαιρας σὲ ἀέρια πού ἐπηρεάζουν τὸ φαινόμενο θερμοκηπίου (διοξειδίου τοῦ ἀνθρακα καί μεθάνιο), μείωση τῆς ταχύτητας τῶν ἀνέμων, ἀναδιοργάνωση τῆς ὠκεάνιας κυκλοφορίας...

"Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἐπίσης ἡ ἀνακάλυψη ἀπότομων μεταβολῶν τῆς στάθμης τῆς θάλασσας πού ἀντιστοιχοῦν σὲ περιόδους παγετῶδους θρυμματισμοῦ. Παραδείγματος χάριν, ἕνα τέτοιο γεγονός ἔλαβε χώρα πρὶν ἀπὸ 14.000 χρόνια περίπου καί χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ μιά γρήγορη ἀνύψωση τῆς στάθμης μὲ ρυθμὸ πάνω ἀπὸ ἕνα μέτρο ἀνά αἰῶνα.

Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας 1980, ὁ Γερμανὸς γεωλόγος Χάρτμουτ Χάνριχ (Hartmut Heinrich) ἀνακάλυψε πὼς οἱ περίοδοι παγετῶδων θρυμματισμῶν (ἢ γενικότερα διάβρωσης ἀπὸ παγετῶνες, σ.τ.μ.) ἦταν πολὺ συχνές ὅταν τὰ ἠπειρωτικὰ παγετωνικὰ καλύμματα εἶχαν χαμηλώσει τὴ στάθμη τῶν θαλασσῶν. Τὸ παγοκάλυμμα Λωραντίντ (Laurentide), τὸ ὁποῖο κάλυπτε τὸν Καναδά, κυριολεκτικὰ ροκάνιζε τὰ βράχια τοῦ βορειοαμερικανικοῦ δάθρου του. [Σ.τ.μ. κατὰ τὶς παγετῶδες Ἐποχές τὰ Λαυρεντιανὰ Ὁρη (Κεμπέκ) ὑπέστησαν ἐντονη διάβρωση καί σήμερα εἶναι ἕνα πανεπίπεδο, μὲ μέσο ὑψόμετρο 900 καί μέγιστο 1.200 μέτρα]. Αὐτὰ τὰ λεπτοθρυμματισμένα ἀπορρίματα μεταφέρθηκαν, στὴ συνέχεια, ἀπὸ τὰ παγόβουνα πού τὰ διέσπειραν στὸν Βόρειο Ἀτλαντικὸ. Αὐτὰ τὰ ἀπορρίματα συγκεντρώθηκαν μέσα σὲ θαλάσσια ἰζήματα μὲ τὴ μορφή στρωμάτων, τὸ πάχος τῶν ὁποίων μειώνεται καθὼς ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὸν κόλπο Χάντσον (Hudson Bay).

Σ' αυτό τό επίπεδο, είναι απαραίτητο νά θυμηθούμε πώς οί διάφορες ώκεάνιες λεκάνες ανταλλάσσουν μάζες νερού στην επιφάνεια και στό βάθος. Υπάρχει, ιδιαίτερα, ένας γιγαντιαίος βρόγχος ανταλλαγής, αποκαλούμενος συνολική θερμοαλατούχος' κυκλοφορία (circulation thermohaline globale), του οποίου ο σχηματισμός του νερού βάθους έντοπίζεται κυρίως στον Βόρειο Ατλαντικό. Ο βαθμός κατάδυσης των επιφανειακών υδάτων είναι πολύ ευαίσθητος στό τοπικό υδρολογικό ισοζύγιο και ιδιαίτερα στην άρραίωση του θαλάσσιου νερού από τίς βροχές ή την τήξη των παγόβουνων.

Η έγχυση τεράστιων ποσοτήτων ήπειρωτικού πάγου κατά τή διάρκεια των γεγονότων του Χάινριχ μείωσε την πυκνότητα του θαλάσσιου νερού, συγκερατώντας έτσι σημαντικά αυτήν την θερμοαλατούχο κυκλοφορία. Η άμεση συνέπεια αυτών των μεταβολών τής ώκεάνιας κυκλοφορίας ήταν ή γενικευμένη ψύξη του Βορείου Ατλαντικού και των όμορων ήπειρων. Οί συχνόί θρυμματισμοί των παγόβουνων συσχετίζονται και μέ άλλες μεταβολές του υδρολογικού κύκλου πού προκαλούν έξαιρετικά απότομες κλιματικές διαταραχές μεγάλου εύρους. Αυτές οί μεταβολές ταυτοποιήθηκαν στή δεκαετία του 1980 από τον Δανό παγετωνολόγο Willie Dansgaard και τον Έλβετό γεωχημικό Hans Oeschger. [...]

Ο ήλιος μας είναι ο κινητήρας τής κλιματικής μηχανής, αλλά ή ενεργητική ροή του δέν είναι αύστηρως σταθερή μέσα στό χρόνο. Χάρη στίς μετρήσεις πού πραγματοποιήσαν διαστημικά έργαστήρια, φαίνεται πώς ή λαμπρότητα του ήλιου διακυμαίνεται βραχυπρόθεσμα και πώς, παραδείγματος χάριν, ο 11ετής ήλιακός κύκλος συνοδεύτηκε από μία μεταβολή τής όλικης λαμπρότητας 0,1% περίπου. [...]

Η ΠΡΟΒΛΕΨΗ ΤΟΥ ΚΛΙΜΑΤΟΣ των προσεχών αιώνων είναι σίγουρα ένα έξαιρετικά δυσχερές καθήκον διότι, πέραν των επιστημονικοτεχνικών άβεδαιιοτήτων, είναι απαραίτητο νά συνυπολογισθεί ή εξέλιξη του παγκόσμιου πληθυσμού και ή ενεργειακή κατανάλωσή του. Αυτοί οί κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες δέν υπάγονται στό πεδίο τής κλιματολογίας και περιπλέκουν σημαντικά τίς προβλέψεις. [...]

Χρησιμοποιώντας κάμποσα κλιματικά πρότυπα, προκύπτει ότι ή μέση θερμοκρασία θά αύξηθεί από 1,5 ως 6°C μεταξύ 1990 και 2100. Τό εύρος αυτής τής εκτίμησης δείχνει ότι πρέπει νά πραγματοποιηθούν πρόοδοι ώστε νά προτυποποιούμε καλύτερα τίς άνθρωπογενείς επιπτώσεις στό κλιματικό σύστημα. [...]

Σύμφωνα μέ τίς προτυποποιήσεις πού εξέτασε ή Διακυβερνητική Ομάδα Μελέτης του Κλίματος (Groupe Intergouvernemental d' Etude du Climat - GIEC), οί κλιματικές αλλαγές θά είναι πολύ διαφορετικές ανάλογα μέ τίς περιοχές και ή αναθέμανση θά είναι ιδιαίτερα έμφανής στίς ήπειρους. Οί βροχοπτώσεις θά αύξηθούν στό μέσα και ύψηλά γεωγραφικά

πλάτη του Βορείου ήμισφαιρίου. Η συνολική αναθέμανση θά εξαπλωθεί και στό επιφανειακά στρώματα των ώκεανών, μέ συνέπεια τή διαστολή τους. Η άνύψωση τής μέσης στάθμης των θαλασσών θά βρίσκεται μεταξύ 10 και 90 cm από σήμερα ως τό έτος 2100. [...]

Πρόσφατες μελέτες, άμερικανικές και γαλλικές, έδειξαν πράγματι μία άκριβή άντιστοιχία ανάμεσα στίς αναθερμάνσεις των διαφόρων ώκεανών και τά ποσοστά τοπικής αύξησης τής θαλάσσιας στάθμης πού παρατηρήθηκαν τά δέκα τελευταία χρόνια. [...]

Η παραγωγή τής έκθεσης τής GIEC, κατ' έντολή των διεθνών οργανισμών, ήταν ένα τεράστιο έργο πού πραγματοποιήθηκε μετά από συναινετική συμφωνία πολυάριθμων ειδικών έπιστημόνων.

Πάντως, δέν έλειψε ή κριτική για όρισμένες τεχνικές πλευρές. Για πολιτικούς λόγους, ή άμερικανική κυβέρνηση ζήτησε επίσης από την άκαδημία έπιστημών της νά παραγάγει μία έκθεση εκτίμησης τής κλιματικής αλλαγής και, ειδικότερα, τής άξιοπιστίας τής έκθεσης τής GIEC. Όρισμένοι πίστεψαν πώς είδαν εδώ την έντολή για μία «άντιέκθεση» προορισμένη νά ικανοποιήσει τό άμερικανικό πετρελαϊκό λόμπι πού αγωνίζεται έναντίον κάθε περιορισμού τής κατανάλωσης καυσίμων. Η έπιστημονική έπιτροπή τής άκαδημίας έπιστημών άπαρτίσθηκε από μία δωδεκάδα πολύ όνομαστών άμερικανών μετεωρολόγων και κλιματολόγων.

Σέ αντίθεση μ' αυτό πού θά περίμεναν όρισμένοι, ή νέα έκθεση, δημοσιευμένη στό τέλος του 2001, έπιβεβαιώνει την άξιοπιστία τής τεράστιας έργασίας πού πραγματοποιήσε ή GIEC. Η άμερικανική έπιτροπή στέκεται μόνον στό γεγονός ότι οί άβεδαιιοτήτες πού συνδέονται μέ τίς διαφορετικές μελέτες και προβλέψεις θά όφειλαν νά είναι καλύτερα «συγκροτημένες», ιδιαίτερα για τό επίπεδο του μεγάλου κοινού και αυτών πού παίρνουν τίς πολιτικές αποφάσεις. Πράγματι, ή έκθεση τής GIEC υπογράμμισε ήδη τίς πολυάριθμες πηγές δυνατών λαθών και τά πολυάριθμα κακοχωνεμένα, άκόμη, θέματα.

Τό πρόβλημα είναι πώς, περιμένοντας νά έχουμε περισσότερα τεκμήρια για την παγκόσμια αναθέμανση και την άκρίβεια επί των προβλέψεων, θά είμαστε δεσμευμένοι μέ άνεπίστρεπτο τρόπο προς μία μείζονα κλιματική αλλαγή στην κλίμακα των τελευταίων χιλιετιών.

1. Circulation thermohaline: κυκλοφορία θαλάσσιων μαζών ως αποτέλεσμα διακυμάνσεων τής θερμοκρασίας και τής αλατότητας. Σέ πρόχειρη μετάφραση: θερμοαλατούχος κυκλοφορία. Πάντως, οί αίτιες κίνησης των θαλασσίων μαζών δέν έξαντλούνται στίς διαφορές θερμοκρασίας και αλατότητας (δύναμη Coriolis, άνεμοι και λοιπά) [Σ.τ.Μ].

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΩΝ ΧΩΡΩΝ*

του Λόη Λαμπριανίδη

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΕΙΝΑΙ μιά πολυεπίπεδη διαδικασία που δημιουργεί ανάπτυξη σε ένα επίπεδο και καθυστέρηση σε άλλο: παράγει νικητές και ήττημένους. Αναμφίβολα ο όρος παγκοσμιοποίηση είναι αρκετά ασαφής είναι όμως δεδομένο ότι δεν σημαίνει πως όλα έχουν διευθετηθεί οριστικά και πως υπάρχει μιά ιεραρχία ή όποια δεν μπορεί να αλλάξει. Η κρίσιμη διάσταση για μιά χώρα δεν είναι εάν θα επιλέξει να ενταχθεί ή όχι στη διεθνή αγορά αλλά κάτω από ποιές συνθήκες θα ενταχθεί. Στή συνέχεια λοιπόν θα κάνω μερικές επισημάνσεις:

1η Ο κόσμος μας χαρακτηρίζεται από μεγάλες ανισότητες μεταξύ των χωρών, που μάλιστα διευρύνονται

Έτσι, σήμερα ενώ χώρες όπως το Λουξεμβούργο, ή Ιαπωνία, ή Νορβηγία και οι ΗΠΑ έχουν κατά κεφαλήν εισοδήματα πάνω από 35.000\$, υπάρχουν πάρα πολλές χώρες (όπως ή Αιθιοπία, ή Ερυθραία και ή Νιγηρία) που έχουν πολύ λιγότερο από 150\$/κεφαλή. Μάλιστα, διαχρονικά ή σχέση του κατά κεφαλήν εισοδήματος των φτωχών χωρών προς αυτό των πλουσίων χειροτέρευσε δραματικά (από 1:3 τό 1820 έφτασε τό 1:35 τό 1950 και τό 1:72 τό 1992). Αντίστοιχη πορεία είχε και ή σχέση του κατά κεφαλήν βιομηχανικού προϊόντος των αναπτυγμένων χωρών προς αυτό

* Εισήγηση στην Ημέρα των Συνδικάτων με θέμα: «Παγκοσμιοποίηση και Κοινωνική Ευρώπη», Οργάνωση ΓΣΕΕ -ΑΔΕΔΥ, Συνεδριακό Κέντρο Βελλίδης 21/6/03

των υπανάπτυκτων: 8:6 τό 1800 και έγινε 55:2 τό 1913 (UNDP 1999, *Human Development Report*.)

Άς μὴν αναρωτιοῦνται λοιπόν υποκριτικά κάποιοι για τά αίτια τῶν μεγάλων ρευμάτων μετανάστευσης προς τίς αναπτυγμένες χώρες και ἄς μὴν ἔχουν ψευδαισθήσεις για τή δυνατότητα νά τά σταματήσουν μέ αστυνομικά μέσα (βλ. τίς πρόσφατες αποφάσεις τῆς Συνόδου Κορυφῆς τῆς Ε.Ε. στή Χαλκιδική).

2η Ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ διεθνούς ἐμπορίου εὐνοεῖ κυρίως τίς χώρες που εἶναι ἤδη ἀναπτυγμένες

Διαχρονικά μόνο κάποιες λίγες υπανάπτυκτες χώρες κατάφεραν νά ἀναπτυχθοῦν ἐνῶ οἱ περισσότερες δέν τά κατάφεραν και μάλιστα ὀρισμένες ὑπαναχώρησαν σέ ἀκόμη μεγαλύτερη φτώχεια. Πῶς θά πρέπει λοιπόν νά προχωρήσουμε μέ δεδομένα αὐτά τά προβλήματα; Ποιός θά πρέπει νά εἶναι ὁ ρόλος τοῦ διεθνούς ἐμπορίου; Ἡ κυρίαρχη ἀπάντηση που δίνεται μέχρι σήμερα εἶναι αὐτό που ἀποκαλεῖται «συναίνεση τῆς Οὐάσιγκτον», δηλαδή ὅτι ὁ πιό σίγουρος τρόπος για νά βοηθήσει κανείς τίς φτωχές χώρες εἶναι νά ἀνοίξει ἀκόμη περισσότερο τίς ἀγορές.

Πρός αὐτή λοιπόν τήν κατεύθυνση πιέζονται οἱ λιγότερο ἀναπτυγμένες χώρες ἀπό τίς ἀναπτυγμένες μέσω τοῦ Παγκόσμιου Ὄργανισμοῦ Ἐμπορίου. Ὅμως, ή πλήρης ἀπελευθέρωση τοῦ διεθνούς ἐμπορίου σέ γενικές γραμμές ὠφελεῖ τίς ἀναπτυγμένες χώρες εἰς βάρος τῶν υπανάπτυκτων.

Μέχρι σήμερα οἱ διάφορες χώρες ἀκολούθησαν δύο μοντέλα: τό πρώτο μοντέλο αὐτό τῶν χωρῶν ὅπως ή

Ίαπωνία, ή Ν. Κορέα και ή Ταϊβάν χαρακτηρίζεται από πολύ επιλεκτικές πολιτικές άπελευθέρωσης του έμπορίου και οδήγησε στην ανάπτυξη τους. Τό δεύτερο μοντέλο, πού ακολουθήσαν χώρες όπως ή Χιλή (1974-79), τό Μεξικό (1985-1988) και ή Άργεντινή (1991), χαρακτηρίζεται από πολιτικές πλήρους άπελευθέρωσης του έμπορίου τους και οδήγησε όχι άλλά στην έξαφάνιση των πιο αδύναμων κλάδων τους άλλά και αυτών πού έν δυνάμει θά μπορούσαν νά γίνουν ισχυροί, συχνά μάλιστα μέ πολύ μεγάλο κοινωνικό κόστος.

Ύποστηρίζουμε λοιπόν ότι ή άπελευθέρωση του διεθνούς έμπορίου δέν άποτελεϊ πανάκεια. Εάν στόχος είναι ή μείωση της φτώχειας και ή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των υπανάπτυκτων χωρών τότε αυτή πρέπει νά μπει στό επίκεντρο της οικονομικής πολιτικής. *Η πιο κατάλληλη πολιτική είναι νά δεϊ κανείς την άπελευθέρωση του διεθνούς έμπορίου επιλεκτικά, όταν οι επιμέρους κλάδοι γίνονται ανταγωνιστικοί.*

Μάλιστα, οι άναπτυγμένες χώρες επιχειρώντας νά δικαιολογήσουν την αύξηση των άνισοτήτων παρόλη τή συνεχή άπελευθέρωση του διεθνούς έμπορίου την άποδίδουν στην έλλειψη ικανοποιητικών θεσμών στις υπανάπτυκτες χώρες. Ξεχνούν όμως ότι οι σημερινές άναπτυγμένες χώρες όταν πρωτοαναπτύχθηκαν δέν είχαν τό επίπεδο ανάπτυξης των θεσμών πού έχουν σήμερα οι υπανάπτυκτες.

3η Οί άναπτυγμένες χώρες σήμερα προσπαθούν νά επιβάλουν στις υπανάπτυκτες την υιοθέτηση πολιτικών πού οι ίδιες στό παρελθόν, μέχρι νά γίνουν κυρίαρχες, άπέφευγαν

Η Βρετανία στηριζόταν έντονα στην προστασία του έμπορίου της και στις κρατικές ενισχύσεις στή διάρκεια της μακράς περιόδου προς την ανάπτυξη της. Μόνο μετά τό 1860 όταν είχε γίνει ήδη κυρίαρχη δύναμη, άρχισε νά υποστηρίξει τό έλεύθερο έμπόριο. Έκείνη την περίοδο οι ΗΠΑ ήταν ή πιο έντονα προστατευόμενη χώρα και παρέμεινε έτσι μέχρι τό τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η Όλλανδία χρησιμοποίησε μία σειρά από παρεμβατικές πολιτικές ώστε νά μπορέσει νά δημιουργήσει τον έμπορικό της στόλο και νά εξασφαλίσει την έμπορική της κυριαρχία. Μόνο στά τέλη του 18ου αιώνα, όταν ήταν ήδη κυρίαρχος ανταγωνιστής, υιοθέτησε πολιτικές άπελευθέρωσης του διεθνούς έμπορίου. Παρόμοιες ιστορίες προστατευτισμού και κρατικών παρεμβάσεων μπορούν νά ειπωθούν και για τις περισσότερες άλλες χώρες πού σήμερα είναι άναπτυγμένες, όπως ή Γερμανία, ή Σουηδία, Ίαπωνία και ή Ν. Κορέα (Shaikh «Globalization and the Myth of Free Trade», Παν/μιο Μακεδονίας 29/5/03).

Μάλιστα, *άκόμη και σήμερα οι ισχυρές χώρες υποστηρίζουν τό έλεύθερο έμπόριο μόνο όταν είναι προς τό συμφέρον τους.* Για παράδειγμα, ή Ε.Ε. προστατεύει τή γεωργία-κτηνοτροφία της καθώς και τους βιομηχανικούς κλάδους έντάσεως εργασίας ενώ είναι υπέρ του έλεύθερου έμπορίου στους κλάδους της βιομηχανίας και των υπηρεσιών όπου είναι ανταγωνιστική.

4η Μετεγκατάσταση των επιχειρήσεων έντάσεως εργασίας· παρόλα αυτά οι πολυεθνικές επιχειρήσεις εξακολουθούν νά επικεντρώνονται στις άναπτυγμένες χώρες

Πρόσφατα παρατηρείται μία γενικευμένη τάση μετεγκατάστασης της βιομηχανίας από τις άναπτυγμένες χώρες προς τις λιγότερο άναπτυγμένες πού βασίζεται στην διαφορά εργατικού κόστους ανάμεσα στις χώρες, διορθωμένη ως προς τή διαφορά στην παραγωγικότητα εργασίας ανάμεσα στις δύο χώρες.

Παρ' όλα αυτά πάνω από τό 75% των πολυεθνικών επενδύσεων, αντίθετα από την κυρίαρχη αντίληψη, όχι μόνο προέρχονται από άναπτυγμένες χώρες άλλά και πηγαινουν σε άναπτυγμένες χώρες. Τό 2001 τό άπόθεμα επενδυμένου κεφαλαίου σε πολυεθνικές έφτανε στις άναπτυγμένες χώρες τά 4.500\$/κεφαλή ενώ στις υπανάπτυκτες ήταν μόνο 440\$/κεφαλή. Έξάλλου, οι άναπτυγμένες χώρες είχαν πολυεθνικές στό έξωτερικό ύψους 6.000\$/κεφαλή ενώ από τις υπανάπτυκτες μόνο 170\$/κεφαλή.

Η ύπαρξη χαμηλών άμοιβών δέν άρκεί ώστε μία χώρα νά προσελκύσει ξένες άμεσες επενδύσεις. Γιατί άλλα ζητήματα όπως ή φυσική και άλλη ύποδομή, ή σταθερότητα του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος, τό ανθρώπινο κεφάλαιο κ.λπ. είναι πολύ πιο σημαντικοί παράγοντες.

5η Μετεγκατάσταση ελληνικών επιχειρήσεων στις χώρες της Βαλκανικής και οι συνέπειές της για την ελληνική οικονομία

Τό θέμα αυτό ήρθε στό προσκήνιο πριν ένα μήνα περίπου, όταν ή εταιρεία Falco ανακοίνωσε ότι πρόκειται νά κλείσει τό εργοστάσιό της στην Άθήνα και νά άναπτύξει περαιτέρω την παραγωγή της στην Βουλγαρία και στην Άλβανία. Όμως δέν άποτελεϊ κερανό έν αίθρια, είναι ένα καθημερινό σχεδόν φαινόμενο κυρίως στους κλάδους έντασης εργασίας (όπως τό έτοιμο ένδυμα) και κυρίως στην Β. Έλλάδα για μία τουλάχιστον δεκαετία. Μελετητές του φαινομένου είχαμε έπισημάνει τις πιθανές άρνητικές επιπτώσεις του

ἀνοίγματος, ἤδη ἀπό τό 1996. Ἔτσι, κανένας καί σίγουρα ὄχι ἡ κυβέρνηση, δέν δικαιούται νά δηλώνει ὅτι αἰφνιδιάστηκε.

Τό κεντρικό ἐρώτημα λοιπόν εἶναι: τί ἔπρεπε νά εἶχε γίνει ἢ ἔστω τί πρέπει νά γίνει τώρα. Ἀναμφίβολα δέν ἀποτελεῖ λύση ἡ ἐπίκληση τῆς εὐσυνειδησίας τῆς ἐργοδοσίας γιά τούς «καημένους» τούς ἐργαζόμενους πού θά τούς πετάξει στό δρόμο, οὔτε βέβαια ἡ μάχη χαρακωμάτων. Βραχυπρόθεσμα, πρέπει νά λυθεῖ τό ζήτημα τῶν ἀπολυμένων, ὄχι βέβαια μόνο αὐτῶν πού ἔπασαν πάνω τους τά φῶτα τῆς δημοσιότητας ἀλλά ὄλων ὅσοι ἀπολύονται. Ὅμως, τό ζητούμενο εἶναι τό ἄλλα πρὸς τά μπρός, δηλαδή ἡ συνειδητή διεκδίκηση ἑνός καλύτερου ρόλου γιά τή χώρα μας στόν διεθνή καταμερισμό ἐργασίας.

Ἡ Ἑλλάδα ἀντιμετωπίζει ἐδῶ καί καιρό μιά «διπλή πίεση» μέ τήν ἐννοια ὅτι τά προϊόντα τῶν ἐλληνικῶν ἐπιχειρήσεων ἀφενός εἶναι συγκριτικά ἀκριβότερα ἀπό τά ἀντίστοιχα τῶν παραγωγῶν χαμηλοῦ κόστους (χωρίς πάντοτε νά εἶναι ποιοτικά καλύτερα) καί ἀφετέρου εἶναι ποιοτικά ὑποδεέστερα ἀπό τά ἀντίστοιχα προϊόντα τῶν ποιοτικότερων παραγωγῶν – χωρίς νά εἶναι ἀπαραίτητα πιό ἐλκυστικά στήν τιμή τους. Ἡ μετατόπιση ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τιμῶν στόν ἀνταγωνισμό ποιότητας, ἀποτελεῖ μονόδρομο μιά πού ἡ Ἑλλάδα δέν μπορεῖ νά κερδίσει τή μάχη τοῦ φτηνοῦ προϊόντος, γιατί διαθέτει πλέον ἕνα βιοτικό καί κοινωνικοοικονομικό-πολιτικό ἐπίπεδο πού εὐτυχῶς δέν ἀναδεικνύει ὡς ἀνταγωνιστικό πλεονέκτημα τό χαμηλό κόστος ἐργασίας.

Ἀναμφίβολα, ἡ μετεγκατάσταση τῆς παραγωγῆς σέ ἄλλη χώρα βραχυπρόθεσμα ἔχει ἀρνητικά ἀποτελέσματα καί κυρίως ὁδηγεῖ σέ αὐξηση τῆς ἀνεργίας (δέν ἔχει ὅμως σημασία ἡ ἀπόλυτη αὐξήσῃ της ἀλλά ἡ διαφορική: τί θά συνέβαινε ἐάν δέν εἶχε γίνει ἡ ἐπένδυση ἐκεῖ). Μεσοπρόθεσμα καί μακροπρόθεσμα ὅμως μπορεῖ νά βοηθήσει στήν παραγωγική ἀναδιάρθρωση τῆς οἰκονομίας, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ μετεγκατάσταση τῶν ἐπιχειρήσεων στό Βαλκάνια θά εἰδωθεῖ κυρίως ὡς μιά διεύρυνση τοῦ χρονικοῦ ὀρίζοντα γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν βαθύτερων προβλημάτων πού κατατρύχουν τήν ἐλληνική οἰκονομία. Δηλαδή, γιά τήν ικανοποίηση τῆς ἀνάγκης γιά τεχνολογική καί ὀργανωτική ἀναδιάρθρωση τῶν ἐπιχειρήσεων, γιά τήν ἀνασύνθεση τοῦ προϊόντος τῆς μεταποίησης μέ μετακίνηση σέ πιό περίπλοκους τεχνολογικά κλάδους καί γιά τήν ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος σέ δραστηριότητες πού ἀπαιτοῦν περισσότερο ἐξειδικευμένη ἐργασία.

Ἐάν συνειδητά λοιπόν στοχεύαμε στήν ἀναβάθμιση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στόν Διεθνή Καταμερισμό Ἐργασίας θά ἔπρεπε νά ὑπάρχουν πολιτικές γιά τή δόμηση πλεονεκτημάτων πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση. Γιά παράδειγμα πολιτικές: γιά τή δημιουργία ὑποστηρικτικῶν δομῶν γνώσης (Κλαδικά Ἰνστιτοῦτα κ.λπ.), γιά τήν κατάρτιση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ πού

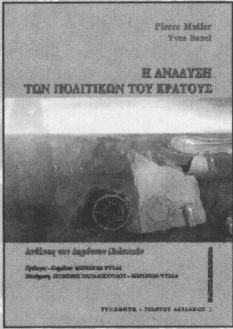
ἀποτελεῖ τό «στοιχεῖο-κλειδί» γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρήσεων, γιά τήν ἐνίσχυση τῆς συνεργασίας τῶν ἐπιχειρήσεων, καί γιά τή βελτίωση τῆς φυσικῆς ὑποδομῆς (δρόμοι, μεταφορές, δίκτυα κ.λπ.).

Ἄντ' αὐτῶν οἱ πολιτικές τοῦ κράτους γιά πολλά χρόνια στόχευαν ἀπλά στήν ἐνίσχυση τῶν μεμονωμένων ἐπιχειρήσεων γιά νά κάνουν τά ἴδια, ἐνῶ στή δεκαετία τοῦ '90 τό κράτος ἐπαναπαύτηκε μέ τή «λύση» πού προέκλυσε ὡς ἀπό μηχανῆς θεός. Δηλαδή, ἀφενός τή μετεγκατάσταση τῶν ἐπιχειρήσεων στίς χώρες τῆς Βαλκανικῆς καί ἀφετέρου τό φτηνό ἐργατικό δυναμικό τῶν μεταναστῶν.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Μιχάλης Ψέλλος
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ

Ελένη Μελίτη
Yves Daniel
Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΓΙΩΡΓΟΥ & ΚΩΣΤΑ ΔΑΡΔΑΝΟΥ

Gutenberg • τυπωθήτω • Σπουδῆ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ

Διόδου 37, 10680 Αθήνα, τηλ. κέντρο: 2 10-3642003, fax: 2 10-3642030
www.dardanosnet.gr • e-mail: info@dardanosnet.gr

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ ΚΥΝΗΓΙ ΤΗΣ ΗΔΟΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ:

Οι φεμινίστριες στόν κομμουνιστικό λόγο του Μεσοπολέμου*

της Άγγέλικας Ψαρρά

Σημασίες μιᾶς αποκήρυξης

«ΠΡΟΣ ΘΕΟΥ, ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΤΡΙΑ, αλλά...»: χρόνια τώρα, ἡ αποκήρυξη τοῦ φεμινισμοῦ ἐμφανίζεται σάν ἀναγκαῖος περίπου ὄρος γιά τήν ἀποδοχή τῶν γυναικῶν στόν δημόσιο χῶρο. Μέ αὐτή τή -συνήθως ἀπρόκλητη, ἐξοῦ καί προεισαγωγική- δήλωση, οἱ γυναῖκες σπεύδουν νά καθουχάσουν τούς ἄνδρες συνομιλητές τους, διαβεβαιώνοντάς τους ὅτι δέν σκοπεύουν νά ὑπερβούν τή νοερή ἐκείνη γραμμή πού διαχωρίζει τίς θεμιτές ἀπό τίς ἀθέμιτες γυναικεῖες δραστηριότητες. Συμβολική ἢ διαβεβαίωση, δέν συνεπάγεται ὑποχρεωτικά τήν οὐσιαστική ἀπομάκρυνση τῶν γυναικῶν ἀπό θέσεις πού κάλλιστα θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν φεμινιστικές: προϋποθέτει, ὡστόσο, τήν ὑπαρξη μιᾶς ἄλλης κατηγορίας ὁμοφύλων τους -πραγματικῆς ἢ πλασματικῆς, ἀδιάφορο- πού, αὐτή, δέν νομιμοποιεῖται νά συμμετάσχει στό πολιτικό παιχνίδι. Ἀποκηρύσσοντας μετά βδελυγμίας τό φεμινισμό καί τίς παραφράδες του, οἱ γυναῖκες ἐπιδιώκουν στήν πραγματικότητα νά διασφαλίσουν τήν τόσο δύσκολα ἀποκτημένη παρουσία τους στή δημόσια σφαῖρα: ἡ συνυπογραφή τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν στενοκέφαλων ὅσο καί ἐπιφθων ἐκείνων ὁμοφύλων τους πού ἐπιμένουν νά μή δηλώνουν ὑποταγή στήν (πατριαρχική) τάξη τῶν πραγμάτων ἀποτελεῖ κατά κάποιον τρόπο τό τίμημα γιά τήν ἐξαγορά τῆς δικῆς τους νομιμοπροσύνης.

Ἡ στάση αὐτή μοιάζει σημερινή, ἀλλά δέν εἶναι. Δίχως ἀμφιβολία, οἱ γυναῖκες πού σπεύδουν νά ἀποστασιοποιηθοῦν ρητά ἀπό τό φεμινισμό ἀναφέρονται εὐθέως στήν πιό πρόσφατη περίοδο ἀνθησης τῶν φεμινιστικῶν κινήσεων καί τήν ἤδη πλούσια μυθολογία της. Στό σημεῖο αὐτό, τό περιβόητο «κάψιμο τῶν σου-

τιέν» προσφέρει ἕνα καλό παράδειγμα: μιᾶ ἱστορικά ἀνεπιβεβαίωτη πρακτική, κατασκευή τῶν δυτικῶν μέσων ἐνημέρωσης, ἔχει ἀναχθεῖ σέ τελετουργία ταυτόσημη μέ τόν ριζοσπαστικό φεμινισμό τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Ἔτσι, ἡ ἄκριτη υἱοθέτηση τῆς τρέχουσας αὐτῆς πρόσληψης τῶν κινήσεων γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν, ἀκόμη καί μιᾶ σχεδόν «οὐδέτερη» ὑπόμνησή της («πάει πιά ὁ καιρός πού οἱ φεμινίστριες ἔκαιγαν τό σουτιέν τους»), συνιστοῦν στίς ἡμέρες μας ἀσφαλές διαβατήριό γιά τήν εἴσοδο τῶν γυναικῶν σέ χῶρους πού παραμένουν ἀνδροκρατούμενοι.¹

Γιατί, ὡστόσο, τόση εὐκολία στήν παρανόηση τοῦ φεμινισμοῦ; Καί γιατί ἡ σχεδόν ὁμόθυμη καταδίκη του; Γιατί, ἐντέλει, αὐτή ἡ ἀβασάνιστη ἀποδοχή τοῦ κυρίαρχου στερεότυπου τῆς φεμινίστριας καί ἡ ἐκδηλη ἀγωνία τῶν (ὑπόλοιπων) γυναικῶν γιά τήν ἄμεση ἀποδοκιμασία του; Ἡ συνήθης προσέγγιση τοῦ ζητήματος, αὐτή πού ἀντλεῖ τή νομιμότητα τῆς ἀπόρριψης τοῦ σύγχρονου φεμινισμοῦ ἀπό τίς ὑποτιθέμενες ἀκρότητές του, ἀπλῶς ταυτολογεῖ: γυναῖκες καί ἄνδρες κατακεραυνώνουν στήν πραγματικότητα τήν ἐκδοχή ἐκείνη τοῦ φεμινισμοῦ πού σκαρφίστηκαν οἱ ἴδιες τους οἱ προκαταλήψεις. Ἄς μή μᾶς ξεγελά ἡ συγκαιρινή μας ὀρολογία. Πίσω ἀπό αὐτήν κρύβεται ἕνας μηχανισμός παμπάλαιος καί δοκιμασμένος. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ γελοιογράφηση τῆς φεμινιστικῆς διαμαρτυρίας ὑπῆρξε ἀνεκάνει ἕνα πανίσχυρο ὄπλο στά χέρια τῶν ἀντιπάλων της. Κι ἂν ἀκόμη καί σήμερα πάμπολλες γυναῖκες νιώθουν ὑποχρεωμένες νά κρατήσουν τίς ἀπαραίτητες ἀποστάσεις ἀσφαλείας ἀπό τό φεμινισμό, εἶναι γιατί, ἀσυναισθητα, συνεχίζουν νά τρομοκρατοῦνται ἀπό τήν ἀπειλητική καρικατούρα πού ἐπισείουν κάθε φορᾶ οἱ πο-

* Περιλαμβάνεται στόν ὑπό ἐκδοχή συλλογικό τόμο *Ὅταν οἱ γυναῖκες ἔχουν διαφορές-διενέξεις μεταξύ γυναικῶν στήν Ἑλλάδα σήμερα*, ἐπιμέλεια Χριστίνα Βλαχούτσου σέ συνεργασία μέ τή Laurie Kain Hart.

1. Γιά τήν κατασκευή τοῦ μύθου τοῦ «κάψιματος τῶν σουτιέν», βλ. Ἴος, «ΜΜΕ καί τέλος τοῦ φεμινισμοῦ», *Ἐλευθεροτυπία* 21 Ἰουλίου 1995. Βλ. ἀκόμη τίς σχετικές ἐπισημάνσεις τῆς Ρένας Λάμψα στό σχόλιό της «Δέν εἶμαι φεμινίστρια, ἀλλά...», *Ὁ Ἀγώνας τῆς Γυναίκα* 23 (Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1984), σ. 1-2.

λέμιοί του για να τον εξουδετερώσουν. Πρόσφατα τό άουτο ντά φέ τών έσωρούχων, παλιότερα τό τσιγάρο, τά άνδρικά παντελόνια, ή άνάρμοστη έπιθυμία της ψήφου ή, ακόμη χειρότερα, μιās βουλευτικής έδρας: τίς γυναίκες πού τολμοϋν να άμφισβητήσουν τά άνδρικά κεκτημένα παραμόνευε άνέκαθεν ή παραμορφωτική εικόνα της άνταρσίας τους: τό είδωλό τους στόν καθρέφτη είχε πάντοτε τά χαρακτηριστικά πού τους προσέδιδε τό άνδρικό βλέμμα, ένα βλέμμα πού πιέζονταν να υιοθετήσουν και οι άλλες γυναίκες. Αύστηρά γυναικείο εξάρτημα ό καθρέφτης, ύπληξε από τήν έλληνική άρχαιότητα, όπως μάς έδειξε πρόσφατα ή συναρπαστική αφήγηση της Φ. Φροντιζί-Ντυκρού, τό συμπληρωματικό μάτι πού παραχωρεί στή γυναίκα ό άνδρας σέ άντιστάθμισμα για όσα της άρνείται στό πεδίο της όρασης και της γνώσης, μεταλλικό ύποκατάστατο του ματιού της πού της ύπενθυμίζει διαρκώς τήν έγγενή της άναπηρία και της ύποδηλώνει ότι χωρίς αυτόν, τόν άνδρα, δέν θά ήταν σέ θέση να κοιταχτεί κατάματα.

Τί ύποχρεώνονται, ώστόσο, να δοϋν οι φεμινίστριες στόν καθρέφτη; Τό ύπαινίχθηκα ήδη: ή κοινωνική άντανάκλαση του είδώλου τους ακολουθεί πιστά τήν κλασική και σίγουρη συνταγή της γελοιογραφίας. Προορισμένη να βγάλει γέλιο, ή εικόνα αυτή άντλεί τήν ύπονομευτική της δύναμη από τήν παραδόξη συνύπαρξη άκραιά άντιθετικών στοιχείων, σέ δόσεις πού να ύπερβαίνουν κατά πολύ τήν κοινά άποδεκτή γυναικεία «κανονικότητα». Γυναίκες στα πρόθυρα του έξανδρισμού και, τήν ίδια στιγμή, θηλυκά με ύπερτροφικά αναπτγμένες τίς «γυναικείες» τους αδυναμίες (με πρώτες και καλύτερες τήν ύστερία και τή θεωρούμενη ταυτόσημή της έρωτική βουλμία), οι φεμινίστριες προκαλοϋν ένα σαρκασμό πού δέν χρειάζεται αιτιολόγηση. Η διαπόμευσή τους δέν στηρίζεται σέ έπιχειρήματα, αλλά στην ύπόρρητη βεβαιότητα ότι με τή φεμινιστική τους στράτευση άπεμπολοϋν τή γυναικεία τους ταυτότητα, με άλλα λόγια προδίδουν τό φύλο τους. Η έσωτερικήυση της καρικατούρας και ή ρητή προσπάθεια άποστασιοποίησης από αυτήν συνιστοϋν έτσι τή μία δυνατότητα πού διαθέτουν οι γυναίκες σάν βρεθοϋν στους άξενους τόπους της άνδρικής παντοδυναμίας. Η άλλη είναι να άρνηθοϋν να κοιταχτοϋν στόν μαγικό καθρέφτη πού τους έπιστρέφει τήν εικόνα τους φιλοτεχνημένη από τό άνδρικό βλέμμα.²

ΣΥΝΟΨΙΣ: Η ΔΗΛΩΣΗ ΑΠΟΚΗΡΥΞΗΣ του φεμινισμού ως μέσο νομιμοποίησης της (πολιτικής, και όχι μόνο) παρουσίας των γυναικών στόν δημόσιο χώρο έχει τήν παλαιότητα της ίδιας της γυναικείας διαμαρτυρίας. Μήν άντέχοντας να άντιπαλέψουν τόν συστηματικό χλευασμό των άνδρων, πολλές γυναίκες υιοθετοϋν κατά καιρούς τήν άνδρική ματιά πάνω στους γυναικείους άγώνες και ασπάζονται άσυζητητί τή γελοιογραφική τους άναπαράσταση. Με τόν τρόπο αυτόν προσφέρουν τή συμβολική έγγύηση ότι θά πορευτοϋν τήν πεπατη-

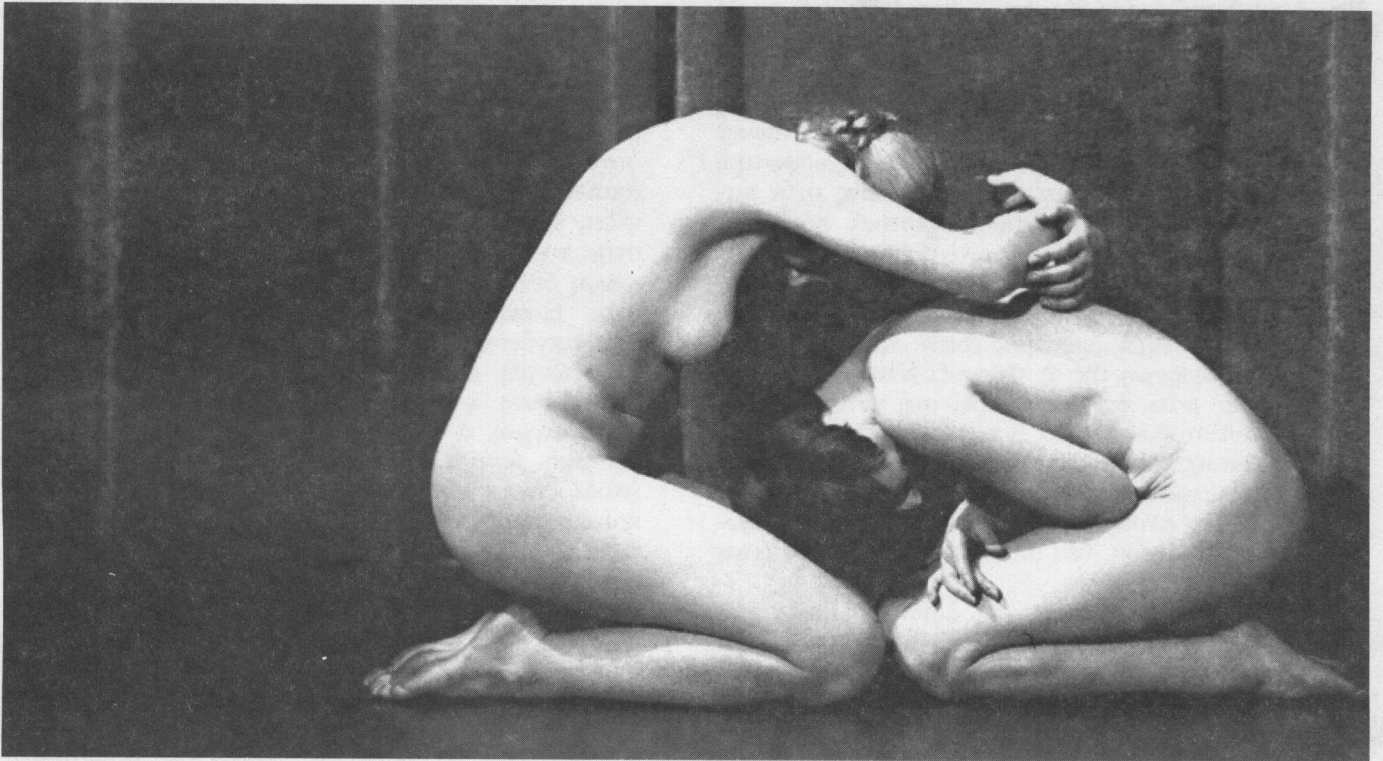
μένη της συμπληρωματικής διαφορετικότητάς τους, αφήνοντας άνενόχλητους τους άνδρες στα άπαγορευμένα σ' αυτές παιχνίδια τους. Κάθε έποχή, ώστόσο, φιλοτεχνεί με τά δικά της ύλικά τήν καρικατούρα της φεμινίστριας: Από τή χειραφετημένη «νέα γυναίκα» των άρχών του 20οϋ αιώνα, τό φαιδρό εκείνο ύβρίδιο πού άπαιτοϋσε άναιδώς να πίνει, να καπνίζει και να ψηφίζει, έως τή σύγχρονη μισάνδρη μαινάδα πού ρίχνει στήν πυρά τά πειστήρια της θηλυκότητά της, ή άπόσταση δέν είναι μικρή. Είναι αλήθεια πώς ό μηχανισμός διακωμώδησης της γυναικείας άμφισβήτησης άποδεικνύεται έξαιρετικά άνθεκτικός στό χρόνο, τροφοδοτώντας συστηματικά τήν άντιπαλότητα μεταξύ «πειθίγιων» και «έξεγερμένων» γυναικών. Τήν ίδια όμως στιγμή, οι έκδηλες διαφοροποιήσεις στή γελοιογραφική άνάγνωση του φεμινισμού κάθε περιόδου ύποδεικνύουν τήν εξέλιξη του φαινομένου στό χρόνο και αποτελοϋν άδιάψευστη μαρτυρία για τήν ιστορικότητα του.³ Κι αν, για να θυμηθοϋμε τήν όξυδερκή παρατήρηση της Βιρτζίνια Γούλφ, ή ιστορία της άντίθεσης των άνδρων στή χειραφέτηση των γυναικών είναι ίσως ακόμη πιό ενδιαφέρουσα από τήν ιστορία της ίδιας της χειραφέτησής τους, τότε τό άγραφο ακόμη χρονικό της άντίθεσης μεταξύ των γυναικών πού διεκδίκησαν τό φεμινισμό και εκείνων πού τόν άπαρνήθησαν ενδέχεται να άποδειχθεί ακόμη πιό έρεθιστικό.

Φεμινίστριες, όποτε άστές

ΑΡΚΕΤΑ, ΟΜΩΣ, με τίς εισαγωγικές έπισημάνσεις. Στίς γραμμές πού ακολουθοϋν θά έπιχειρήσω να παρουσιάσω μιá συγκεκριμένη στιγμή της άγνοημένης αυτής ιστορίας πού κατά τή γνώμη μου έμελλε να έπηρεάσει βαθιά τους όρους με τους όποιους οι γυναίκες στήν Έλλάδα βίωσαν —και ως ένα σημείο συνεχίζουσαν να βιώνουσαν— τή δύσκολη σχέση τους με τήν πολιτική. Πρόκειται για τή διαμάχη πού τόν καιρό του Μεσοπολέ-

2. Φρανσουάζ Φροντιζί-Ντυκρού, Ζάν-Πιέρ Βερνάν, Στό μάτι του καθρέφτη, Όλκός, Αθήνα 2001, σ. 47-223 (κεφάλαιο «Τό μάτι και ό καθρέφτης»). Βλ. ακόμη: Φωτεινή Τσαλίκογλου, «Ό άνδρικός καθρέφτης», Τά Νέα 13 Μαΐου 2001.

3. Για τίς εικόνες του φεμινισμού πού κατασκευάζουσαν κατά καιρούς οι πολέμοί του, βλ. ένδεικτικά: Christine Bard (έπιμ.), *Un siècle d'antiféminisme*, Fayard, Παρίσι 1999· Elaine Showalter, *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de Siècle*, Virago Press, Λονδίνο 1992· Sally Ledger, *The New Woman. Fiction and Feminism at the Fin de Siècle*, Manchester University Press, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη 1997. Για τήν έλληνική έκδοχή της γελοιογράφησης της γυναικείας άμφισβήτησης τήν έποχή του λεγόμενου πρώτου κύματος, βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Τό μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή ή “συνετή” ούτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν» στο Καλλιρρόη Παρρέν, *Η Χειραφετημένη*, Έκάτη, Αθήνα 1999, σ. 407-486.

μου έφερε αντιμέτωπες τίς γυναίκες τής κομμουνιστικής άριστερας με τίς φεμινίστριες τής έποχής τους ως άποτέλεσμα τής υιοθέτησης από τό ΚΚΕ τής έννοιας *άστικός φεμινισμός*, μιās έννοιας πού ξεκίνησε ως πολιτική κριτική γιά νά γλιστρήσει γρήγορα σέ μιá σκληρή ήθικολογική αίτίαση. Όπως θά δοῦμε στή συνέχεια, οι κομμουνίστριες τής μεσοπολεμικής περιόδου, σέ άγαστή σύμπνοια με τούς άνδρες συντρόφους τους, δέν περιορίστηκαν στίς πρακτικές, δηλαδή πολιτικές, συνέπειες τής θεωρητικής προσέγγισης του φεμινισμού ως άστικού, έπομένως εκ προοιμίου άντεπαναστατικού, κινήματος. Φρόντισαν νά διανθίσουν τήν κριτική τους με στερεότυπες εικόνες τής (*άστής*) φεμινίστριας, οι όποιες, σέ άπόλυτη συμφωνία με τίς κυρίαρχες τόν καιρό εκείνο γελοιογραφικές άναπαραστάσεις τών πρωταγωνιστριών τής γυναικείας εξέγερσης, στόχευαν νά καταφέρουν τό καιριο πλήγμα σέ μιá οὔτως ή άλλως ύποπτη γυναικεία πολιτική στράτευση. Άλλά ή στάση αυτή άπέναντι στίς όμόφυλές τους πού ιεράρχησαν διαφορετικά τίς πολιτικές τους προτεραιότητες θά παγίδευε, παραδόξως, και τίς ίδιες τίς κομμουνίστριες. Ό καθρέφτης πού πρότειναν στίς φεμινίστριες είχε τήν ιδιότητα νά άντανανκλά παραμορφωμένο τό εΐδωλο κάθε γυναίκας άρκετά παράτολμη ώστε νά γυρεύει νά παραδιάσει τό άπαγορευμένο άνδρικό άβατο τής πολιτικής – έπομένως και τό δικό τους πρόσωπο.

Νά πιάσω, ώστόσο, τό νήμα από τήν άρχή. Και νά άναφερθώ επί τροχάδην στήν έννοια πού, όπως ήδη σημείωσα, κρύβεται πίσω από τή σκληρή άπόρριψη

του φεμινισμού από τούς κομμουνιστές και τίς κομμουνίστριες του Μεσοπολέμου. Είναι άλήθεια πώς ό *άστικός φεμινισμός* υπήρξε μιá κατά πολύ παλαιότερη έννοια. Τήν επινόησαν τά σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα τήν έποχή τής Β΄ Διεθνούς τόν καιρό πού, ύστερα από άρκετές άμφιταλαντεύσεις ως προς τήν άμεση και πρακτική άντιμετώπιση του λεγόμενου γυναικείου ζητήματος, κατέληγαν –όχι δίχως έσωτερικούς κλυδωνισμούς– νά άποκλείσουν τήν πιθανότητα οιασδήποτε συμπόρευσης με τίς δραστήριες γυναικείες όργανώσεις τής έποχής τους. Μολονότι, όμως, ή τυπική ρήξη με τόν *άστικό φεμινισμό* προετοιμάστηκε κατά τήν Πρώτη Συνδιάσκεψη τών Σοσιαλιστριών (Στουτγάρδη 1907) και επικυρώθηκε ρητά από τό Συνέδριο τής Διεθνούς πού τήν άκολούθησε, οι σχέσεις τών σοσιαλιστικών κομμάτων με τίς (*άστές*) φεμινίστριες παρέμειναν και τά έπόμενα χρόνια περισσότερο ταραγμένες και άντιφατικές από όσο υπαινισσόταν ή άκαμπτη άπόφαση τής Στουτγάρδης.⁴

4. «Στήν πάλη αυτή γιά τήν πλήρη ίσοτιμία τών γυναικών ως προς τό εκλογικό τους δικαίωμα», άναφέρεται στήν άπόφαση, «οι σοσιαλίστριες δέν πρέπει νά συμμαχοῦν με τίς φεμινίστριες τής άστικής τάξης πού διεκδικούν τό δικαίωμα τής ψήφου, αλλά με τά σοσιαλιστικά κόμματα πού παλεύουν γιά τήν ψήφο τών γυναικών». Βλ. πρόχειρα Renée Coté, *La Journée internationale des femmes*, Les éditions du remue-ménage, Μόντρεαλ 1984, σ. 62 και Françoise Picq, «Le féminisme bourgeois»: une théorie éla-

Όπως και νά έχει, η Ελλάδα δέν θά γνώριζε συγκροτημένη αντίθεση σοσιαλισμοῦ-φεμινισμοῦ πρὶν ἀπὸ τή δεκαετία τοῦ '20. Ἡ διαπίστωση αὐτή δέν παραγνωρίζει τή ποσοδική ἐμφάνιση γυναικῶν στίς ποικιλώνυμες σοσιαλιστικές ὁμάδες τῆς προηγούμενης περιόδου, τίς πρώιμες ἀπόπειρες γυναικείας σωματειακῆς ὀργάνωσης καί τίς προδρομικές σοσιαλιστικές κριτικές στίς φεμινιστικές ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς τους.⁵ Ἡ ἀπουσία, ὡστόσο, σοσιαλδημοκρατικῆς παράδοσης, ἡ εὐκαιριακή καί μόνο ἐνασχόληση τῶν πρώτων σοσιαλιστῶν μέ τή γυναικεία ἀπελευθέρωση, ἀλλά καί ἡ ἀτολμία τῶν γυναικείων ὀργανώσεων τῆς ἐποχῆς νά διεκδικήσουν ρητά τό δικαίωμα τῆς ψήφου πού ἐκριναν ἐξαρχῆς ἄκαιρο, μετέθεσαν τελικά τή σύγκρουση στίς δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν σοσιαλιστῶν/κομμουνιστῶν πρὸς τίς φεμινίστριες προϋπέθετε στήν ἑλληνική περίπτωση τήν ἴδρυση τοῦ ΣΕΚΕ (1918) καί τοῦ Συνδέσμου γιά τὰ Δικαιώματα τῆς Γυναίκας (1920), τῶν δύο βασικῶν δηλαδή πόλων πού θά διατύπωναν τίς δύο σημαντικότερες μεσοπολεμικές ἐκδοχές γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν καί, ὡς ἐκ τούτου, καί γιά τή διαδικασία ἐνταξῆς τους στήν πολιτική ζωή τοῦ τόπου. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ δημιουργία τοῦ ΣΕΚΕ (πού, περιττό νά σημειωθεῖ, μετονομάστηκε σέ ΚΚΕ τό 1924) σηματοδοτεῖ τήν πρώτη συστηματική ἀπόπειρα στρατολόγησής τῶν γυναικῶν σέ ἕναν κομματικό σχηματισμό, γεγονός μέ τεράστια σημασία, ἀκόμη καί ἂν ἐκτιμηθεῖ ὡς μιά κατά κύριο λόγο συμβολική «μαθητεία» τῶν γυναικῶν στήν πολιτική.⁶

Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ ΣΕΚΕ/ΚΚΕ γιά τίς γυναίκες καί τή χειραφέτησή τους, ὅποτε καί γιά τό εἶδος τῆς συμμετοχῆς τους στά κοινά, συγκροτήθηκαν πράγματι σέ συνεκτική θεωρία σέ ἕνα διαρκή –ρητό ἢ ἄρητο– «διάλογο» μέ τή φεμινιστική ἐκδοχή τοῦ ζητήματος

borée par les femmes socialistes avant la guerre de 14», στόν συλλογικό τόμο *Stratégies des femmes*, Tierce, Παρίσι 1984, σ. 405.

5. Βλ., ἀπολύτως ἐνδεικτικά, τήν ἀντίθεση τῆς σοσιαλιστρίας Ἐλένης Ἀποστολίδου στίς πρωτοβουλίες τῆς Καλλιρρόης Παρῆν (1893) στό Παναγιώτης Νοῦτσος, *Ἡ σοσιαλιστική σκέψη στήν Ελλάδα ἀπό τό 1875 ὡς τό 1974*, τόμος Α' (1875-1907), Ἐκδόσεις «Γνώση», Ἀθήνα 1990, σ. 251-252. Βλ. ἐπίσης: Ἀρσινόη Ταμπακοπούλου, «Τά κοινωνικά μας ζητήματα», *Ἑλλάς ΣΤ/476* (15 Σεπτεμβρίου 1913).

6. Τήν ἔννοια «συμβολική μαθητεία» χρησιμοποιεῖ ἡ Christine Foré, *La démocratie sans les femmes. Essai sur le libéralisme en France*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1985, σ. 13. Εἶναι προφανές ὅτι στρατολόγηση τῶν γυναικῶν στίς γραμμές τους ἐπιχείρησαν τήν ἴδια ἐποχή καί ἄλλες σοσιαλιστικές καί ἀντιπολιτευόμενες κομμουνιστικές ὁμάδες. Στό παρόν κείμενο, ὡστόσο, θά περιοριστώ στό ΚΚΕ, τό ὅποιο ὑπῆρξε ἡ σημαντικότερη πολιτική δύναμη πού ἐνέταξε γυναίκες στίς γραμμές τῆς καί ἀσχολήθηκε ἀρκετά διεξοδικά μαζί τους, ἀποτελώντας στό θέμα αὐτό πρότυπο γιά ἀρκετές ἀπό τίς ὁμάδες τῶν «διαφωνούντων» κομμουνιστῶν.

πού εκφράστηκε την ίδια ακριβώς περίοδο από τό Σύνδεσμο για τὰ Δικαιώματα τῆς Γυναίκας (στό ἐξῆς: Σύνδεσμος), τῆ ριζοσπαστική μερίδα τοῦ μεσοπολεμικοῦ φεμινισμοῦ. Ἐξηγοῦμαι: Τό προτεινόμενο ἀπό τό ΚΚΕ «ἐνιαῖον μέτωπον ἀνδρῶν καί γυναικῶν», ἡ ταξική δηλαδή ἀλληλεγγύη, ὑπῆρξε κατά κάποιον τρόπο ἡ ἀπάντηση τῶν κομμουνιστῶν στήν «ἐνιαῖαν γυναικείαν πολιτικήν», τήν ἀλληλεγγύη δηλαδή τοῦ φύλου πού προπαγάνδιζε ὁ Σύνδεσμος, ἐνῶ ὁ σοσιαλιστικός (καί ἀργότερα προλεταριακός) φεμινισμός προϋπέθετε τήν ὑπαρξή -ἢ, ἔστω, τήν κατασκευή- τοῦ ἀντιπoda του πού δέν μποροῦσε παρά νά ὀνομάζεται *ἀστικός φεμινισμός*. Ἡ προσέγγιση αὐτή δέν ἀμφισβητεῖ σέ καμία περίπτωση τήν ἀναγκαστική εὐθυγράμμιση τοῦ μεσοπολεμικοῦ ΚΚΕ μέ τίς -ὄχι πάντοτε εὐανάγνωστες ἢ ἐφαρμοσμένες- κατευθύνσεις τῆς Γ' Διεθνούς, ἀλλά προτείνει τήν ὀρα ἐλληνική ἰδιαιτερότητα τοῦ ζητήματος. Διαφορετικά θά ἦταν δύσκολο νά κατανοήσουμε γιατί ὅλες οἱ μείζονες θεωρητικές ἀπόπειρες τῶν κομμουνιστῶν ὡς πρός τή γυναικεία ἀπελευθέρωση συνέπεσαν πάντοτε μέ τίς κύριες φεμινιστικές κινητοποιήσεις γιά τὰ πολιτικά δικαιώματα τῶν γυναικῶν. Ἐξίσου δυσεξηγήτο θά παρέμενε τό γεγονός ὅτι ἡ ψῆφος, τό κατεξοχήν φεμινιστικό αἶτημα τῆς ἐποχῆς, ἀπασχόλησε ἐντέλει μέ ἔνταση καί τούς κομμουνιστές, παρά τίς ἀδιάκοπες προσπάθειές τους νά τό ἀποδυναμώσουν καί νά τό ὑπαγάγουν στούς ἐκάστοτε εὐρύτερους πολιτικούς τους στόχους.⁷

Οἱ ἀντιλήψεις, λοιπόν, τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς γιά τήν ἔνταξη τῶν γυναικῶν στήν πολιτική διαμορφώθηκαν κατά τίς δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες. Ἐχῶ τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ βάσεις τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στή γόνιμη ἐξαιτία 1920-1926. Στή συνέχεια, καί ὡς τό τέλος τῆς περιόδου, οἱ σχετικές μέ τή γυναικεία ἀπελευθέρωση διατυπώσεις θά ἐπαναλαμβάνονται ἐλαφρά μόνο παραλλαγμένες προκειμένου ἀπλῶς νά ἐναρμονιστοῦν μέ τίς κομματικές ἀναλύσεις γιά τή φύση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, τό χαρακῆρα τῆς ἐπανάστασης καί τίς «κινήτριες δυνάμεις» τῆς. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ πυρήνας τῶν ἀπόψεων γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν θά παραμείνει ἐπί χρόνια ἀναλλοίωτος, ὅσο κι ἂν διαφοροποιοῦνταν οἱ κομματικές ἐπιλογές ὡς πρός τίς ἐπιδιωκόμενες πολιτικές συμμαχίες. Ἡ παρατήρηση αὐτή δέν ἔρχεται βέβαια νά ἀμφισβητήσῃ τή σύνδεση τῆς «γυναικείας πολιτικῆς» τοῦ ΚΚΕ μέ τούς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς δραστηριότητάς του. Ὑπαινίσσεται ἀπλῶς ὅτι τό σχετικό μέ τίς γυναῖκες ὕλικό ἀντιστέκεται στίς τρέχουσες περιοδολογήσεις τῆς ιστορίας τοῦ ΚΚΕ καί ὑποδεικνύει τήν ἐντυπωσιακή μακροβιότητα τοῦ μοντέλου τῆς γυναικείας ἀπελευθέρωσης πού συγκροτήθηκε τήν ἐποχή τοῦ Μεσοπολέμου.

Ἡ πρώτη ἀπόπειρα ὀροθέτησης τῶν σοσιαλεργατικῶν (καί κατόπιν κομμουνιστῶν) ἀπό τίς φεμινίστριες τοῦ καιροῦ τους τοποθετεῖται στά 1920, τή χρονιά τῆς

ἴδρυσης τοῦ Συνδέσμου πού σημαδεύτηκε καί ἀπό μιᾶ ζωνηρή συζήτηση γιά τό ζήτημα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν γυναικῶν. Ἄν ἀντιπαραβάσουμε τίς δύο ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς γιά τήν ψῆφο, τή σοσιαλιστική καί τή φεμινιστική, εὐκολα θά διαπιστώσουμε τήν ἐν πολλοῖς κοινή ἐπιχειρηματολογία τους, ὅποτε καί τίς ἐκδηλές ὁμοιότητές τους. Καί οἱ δύο ἐκδοχές ἀποδέχονται τήν αἰτιώδη σύνδεση ἀνάμεσα στή γένεση τῆς γυναικείας ἀμφισβήτησης καί τήν εἴσοδο τῶν γυναικῶν στήν παραγωγή, καί οἱ δύο πρεσβεύουν ὅτι οἱ νέες ὑποχρεώσεις τῶν γυναικῶν πρέπει νά συνοδεύονται ἀπό ἀντίστοιχα δικαιώματα, καί οἱ δύο τέλος ἀπορρίπτουν τίς ἀγωνιώδεις κραυγές τῶν πολεμίων τῆς γυναικείας ψῆφου περί κινδύνων κλυδωνισμοῦ τῆς οἰκογένειας, ἐξανδρισμοῦ τῶν γυναικῶν ἢ πολιτικῆς τους «ἀναρμοδιότητος». Ἔτσι, ἡ εἰσαγωγή στόν σοσιαλιστικό φεμινισμό προκύπτει ὄχι ἀπό τήν ἀντίκρουση τῆς φεμινιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ἀλλά ἀπό τήν ἐμφάνιση ἐνός παράλληλου ἐννοιολογικοῦ συστήματος βασισμένου στήν πάλη τῶν τάξεων καί στήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινῆς πάλης τῶν προλεταρίων -ἀνδρῶν καί γυναικῶν- γιά τήν ἐξάλειψη τῆς κοινῆς τους καταπίεσης. Ἡ σύνδεση τῆς σοσιαλιστικῆς αὐτῆς προσέγγισης μέ τή φεμινιστική ἐπιχειρηματολογία ἐπιτυγχάνεται στά 1920 μέ τή συνδρομή μιᾶς θεωρίας περί διαφορετικῶν φάσεων τοῦ ἀγῶνα τῶν γυναικῶν, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ «μονομερῆς ἀγῶνας» προηγείται καί τίς προετοιμάζει γιά τή σύμπραξή τους μέ τούς συντρόφους τους. Ἡ διατύπωση ἔχει τή σημασία τῆς: Παρόλο πού ἡ συνείδηση τῆς τάξης ἐκλαμβάνεται ὡς ἀνώτερο κατά κάποιον τρόπο στάδιο τῆς συνείδησης τοῦ φύλου, καί μολονότι στόν γυναικεῖο ἀγῶνα ἀποδίδεται βοηθητική ἐντέλει ἀξία, ἡ ὀλιγάριθμη πρώτη «γενιά» γυναικῶν τοῦ ΣΕΚΕ ἐμφανίζεται μᾶλλον ἀμφίθυμη ἀπέναντι στίς δραστηριότητες τῶν φεμινιστριῶν, ἀπό τίς ὁποῖες ἐξάλλου, χάρι στήν ἰδεολογική ρευστότητα τῆς ἐποχῆς, δέν ὑπῆρξε ἀπόλυτα ἀποκομμένη.⁸

Τό τοπίο θά ξεκαθαρίσῃ λίγο ἀργότερα ἀπό γυναῖκες (καί ὀρισμένους ἀνδρες) τῆς κομματικῆς γενιᾶς πού ὀνομάστηκε παλαιοπολεμιστική καί πού ἐπικρατή-

7. Βλ. Ἀγγέλικα Ψαρρά, «Μικρό χρονικό σέ τρεῖς πράξεις: "ἀστικός" καί "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στή δεκαετία τοῦ '20», *Δίλη, φεμινιστικό περιοδικό* 3/1988, σ. 38-45.

8. Στό ἴδιο. Ἐπίσης: [Ἰωάννα] Κομιάτη, «Ἡ γυναικεία ψῆφος», *Ριζοσπάστης* 3 καί 19 Ἰανουαρίου 1920 καί τῆς ἴδιας, «Ἀστικός καί σοσιαλιστικός φεμινισμός», *στό ἴδιο* 5 Φεβρουαρίου 1920. Γιά τίς θέσεις τοῦ Συνδέσμου καί τίς ἀπόψεις τῶν πρωταγωνιστριῶν του τήν ἐποχή αὐτή, βλ. Σύνδεσμος Ἑλληνίδων ὑπέρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναίκας, *Διά τὰ δικαιώματα τῆς Ἑλληνίδος. Ἀ' ἔτος δράσεως τοῦ Συνδέσμου 1920, χ.τ., χ.χ.*: Αὔρα Σ. Θεοδωροπούλου, *Τό διεθνές Συνέδριον τῆς Γενεύης, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, Ἀθήναι 1920*: Μαρία Νεγροπόντη, *Γυναίκα καί ψῆφος, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, χ.τ. 1921.*

σε στο κόμμα στά 1924 ως εκπρόσωπος του τριτοδιεθνιστικού μολοσεδικισμού, απομακρύνοντας από την ήγεια του στελέχη «διαβρωμένα» από τις απόψεις της Β' Διεθνούς και την εγχώρια σοσιαλιστική παράδοση. Από τό 1924 ως τό 1926 θά παγωθεί ή αντίληψη του ΚΚΕ για τίς γυναίκες και θά προχωρήσει στην πρώτη και κατά μία έννοια σοβαρότερη σύγκρουση της μέ τή φεμινιστική συνιστώσα, ή όποια και αυτή την εποχή περιστρεφόταν κατά κύριο λόγο γύρω από τή διεκδίκηση της ψήφου. Σύμφωνα μέ τίς έπεξεργασίες τών κομμουνιστών της περιόδου, τό γυναικείο κίνημα διακρίνεται σε μία κίνηση «πραγματικά άπελευθερωτική», τήν προλεταριακή, και μιάν άλλη άμφίβολης άποτελεσματικότητας, καθοδηγούμενη από «κυρίες της άριστοκρατίας» συσπειρωμένες στο Σύνδεσμο για τά Δικαιώματα της Γυναίκας. Μέ τήν είσοδο όμως τών γυναικείων μαζών στην παραγωγή, τό κίνημα έχει πιά περάσει από τά χέρια τών «κυριών της άριστοκρατίας» στο «στρατόπεδο τών εργαζόμενων γυναικών» και οι γυναίκες έχουν πλέον έξασφαλίσει για άποκλειστικό τους σύμμαχο τήν εργατική τάξη, τό μοναδικό ύγιές στοιχείο της κοινωνίας. Οι κομμουνιστές, κατά τήν άνάλυση αυτή, ύποστηρίζουν τήν πάλη για τά δικαιώματα τών (εργαζόμενων) γυναικών, αλλά έχουν συνείδηση ότι ή άπελευθέρωσή τους είναι άδύνατη στην παρούσα τάξη τών πραγμάτων. Για τό λόγο αυτό είναι ύποχρεωμένοι νά άγωνίζονται κατά της επίδρασης τών φεμινιστικών ιδεών πού μέ τήν κοινοβουλευτική τους λογική καλλιεργούν στις γυναίκες τίς πίο επικίνδυνες μεταρρυθμιστικές αύταπάτες. Μέ άλλα λόγια: οι κομμουνιστές τάσονται ύπέρ της γυναικείας ψήφου, αντιδρούν ώστόσο στην προπαγάνδισή της. Καί διατείνονται ότι οι ίδιοι έχουν λύσει τό πρόβλημα της ύποδεέστερης θέσης τών γυναικών, καθώς στις οργανώσεις τους δέν τίθεται ζήτημα διακρίσεων κανενός άπολύτως τύπου. Προσβέουν, πάντως, ότι οι γυναίκες χρειάζονται ειδική προστασία στο επίπεδο της εργασίας, προκειμένου νά άνακουφιστούν από τά βάρη της μητρότητας και του νοικοκυριού.⁹

Τά σημεία αυτά συγκροτούν τίς σταθερές μās άρκετά συνεκτικής θεωρίας για τό γυναικείο ζήτημα. Καί θά ήταν λάθος νά άντιμετωπιστούν σάν ρωγμές οι ένδεχόμενες άμφισημίες ή άντιφάσεις πού άφορούν κυρίως τήν τακτική διεκδίκηση τών έπιμέρους αίτημάτων. Βασική θέση της θεωρίας αυτής —μέ άνυπολόγιστες συνέπειες στην διαμόρφωση της σχέσης τών γυναικών μέ τήν πολιτική— ή προϋπόθεση της κοινωνικής άλλαγής για τήν άπελευθέρωση τών γυναικών, συνοδευόμενη από τό λογικό συμπέρασμα ότι είναι μάταιη ή πάλη για έπιμέρους διεκδικήσεις και σταδιακές βελτιώσεις. Τό προτεινόμενο σχήμα είναι άρκετά σαφές: Οι εργασιακές σχέσεις προσφέρουν στις εργατρίες τή δυνατότητα νά συνειδητοποιήσουν τή μειονεκτική τους θέση και νά διεκδικήσουν τήν άποτίναξη του «διπλού ζυγού» τους, οικονομικού και άνδρικού. Η λύση είναι μονόδρομος και περνά μέσα από τήν οργανώσή τους

στο έπαγγελματικά σωματεία και στο Κομμουνιστικό Κόμμα.

Παρόλο πού ή δεύτερη αυτή «γενιά» κομμουνιστριών ύπήρξε άρκετά έξοικειωμένη και μέ κάποιες «άποκλίσεις» έπεξεργασίες σχετικές μέ τή γυναικεία άπελευθέρωση, βασίστηκε έντέλει, όπως ήταν άναμενόμενο, στην επικρατούσα τριτοδιεθνιστική κωδικοποίηση του ζητήματος. Ένδεικτικό είναι στο σημείο αυτό ένα άρθρο του Μπόρις Σουβάριν μέ τίτλο «Οι εργατρίες κατά του φεμινισμού», όπου ύποστηριζόταν ότι στις έννοιες άνδρας και γυναίκα δέν έμπεριέχεται κάποιο ειδικό κοινωνικό περιεχόμενο και ότι τό όλο γυναικείο θέμα θά λυθεί μέ τόν τρόπο πού έλυσε ο Μάρξ τό έβραϊκό, μέ τό νά τό συμπεριλάβει δηλαδή στην πάλη τών τάξεων.¹⁰ Όπως και νά έχει, ή «γενιά» στην όποια αναφέρομαι πίστεψε στην σύζευξη του φεμινισμού —ένός τύπου βέβαια φεμινισμού— μέ τό προλεταριάτο. Κατά τήν αντίληψη αυτών τών κομμουνιστών, ο όρος προλεταριακός φεμινισμός διατηρούσε άκόμη κάποια έσωτερική συνοχή, άκόμη κι αν οι ύποκειμενικές τους δυνατότητες, οι επικρατούσες στην Γ' Διεθνή απόψεις ή/και τά κενά της θεωρίας δυσχέραναν μιά πίο θαρραλέα διερεύνηση της θέσης τους για τόν «διπλό ζυγό». Διόλου τυχαία, οι σπάνιες όσο και πολύτιμες μαρτυρίες πού διαθέτουμε για τίς άτομικές στάσεις ζωής τών λίγων γυναικών πού τά χρόνια αυτά στρατεύτηκαν στον κομμουνισμό, ύποδεικνύουν τήν ύπαρξη μιάς «πρωτοφεμινιστικής» διάθεσης τών κομμουνιστριών σε ζητήματα συμπεριφοράς και εμφάνισης πού δέν θά συναντήσουμε εύκολα άργότερα.¹¹

ΓΥΡΩ ΣΤΑ 1925, έπομένως, τό γυναικείο κίνημα διαθέτει για τους κομμουνιστές και τίς κομμουνίστριες δύο όψεις, τόν προλεταριακό και τόν άστικό φεμινισμό, όψεις ασύμβατες ως προς τόν τελικό στόχο, πού

9. Βλ., μεταξύ πολλών άλλων, τά άρθρα της Ράικας [Ειρήνης Κουντούρη-Κομιώτη]: «Ο Σύνδεσμος τών Έλληνίδων», *Ριζοσπάστης* 12 Μαρτίου 1925, «Τό γυναικείο ζήτημα. Η άποψη μας», 4, 5 και 7 Απριλίου 1925, «Η οργανώση τών εργατριών», 9 Απριλίου 1925, «Πρέπει και οι γυναίκες νά οργανωθούν», 7 Μαΐου 1925, «Γιατί τά Κομμουνιστικά Κόμματα ενεργούν για νά δοθούν στις γυναίκες ίσα άστικά και πολιτικά δικαιώματα μέ τούς άνδρες», 31 Μαΐου 1925· Minimus, «Η γυναικεία ψήφος», στο ίδιο 11 Ιουνίου 1925· Γ. Κολοζώφ, «Οι γυναίκες και τό κόμμα μας», στο ίδιο 17 Ιουλίου 1925.

10. Βόρις Σουβάριν, «Οι εργατρίες έναντιόν του φεμινισμού», στο ίδιο 30 Μαρτίου 1924.

11. Πρβλ. για παράδειγμα τίς πολύ ένδιαφέρουσες σχετικές νύξεις για τήν εμφάνιση της Ράικας από τίς νεότερες συντρόφισσές της Άύρα Βλάση [Παρτσαλίδου] και Καίτη Νισυρίου [Ζεύγου]: Άύρα Παρτσαλίδου, *Άγαμνήσεις από τή ζωή της OKNE*, «Σύγχρονη Έποχή», Αθήνα 1976, σ. 26-27 και Καίτη Ζεύγου, *Μέ τόν Γιάννη Ζέβγο στο έπαναστατικό κίνημα*, Αθήνα 1980, σ. 51-52.

θά μπορούσαν ίσως νά συνυπάρξουν σέ κάποια ἐπιμέρους αἰτήματα. Εἶναι σίγουρο ὅτι ἡ συμμαχία τῶν δύο ἐκδοχῶν τοῦ φεμινισμοῦ δέν πραγματοποιήθηκε ποτέ, γεγονός πού σχετίζεται ἀπολύτως μέ τήν κομμουνιστική προσέγγιση τοῦ ζητήματος. Τήν ἐποχή αὐτή, τόσο τά κείμενα ὅσο καί οἱ πρακτικές μαρτυροῦν ὅτι ἡ μοναδική θεμιτή σχέση τῶν κομμουνιστριῶν μέ τίς ἀστές φεμινίστριες ἦταν ἐντέλει τό διαρκές καί ἀλύπητο «ξεσκέπασμά» τους, ἡ ἀποκάλυψη δηλαδή τῶν ὑποπτῶν διασυνδέσεών τους μέ τίς πολιτικές δυνάμεις τοῦ ἀστισμοῦ. Πράγματι, ἡ κομμουνιστική ἀντίληψη γιά τή γυναικεία ἀπελευθέρωση, ὅπως διατυπώθηκε στά χρόνια αὐτά, διέθετε ἤδη τά στοιχεῖα πού θά ὀδηγοῦσαν λίγο ἀργότερα τό ΚΚΕ στήν πλήρη ταύτιση τοῦ φεμινισμοῦ μέ τήν «ἀστική» συνιστώσα του καί στήν ἐκ προοιμίου ἀπόρριψη κάθε ξεχωριστῆς γυναικείας δράσης. Ὡς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20, ἡ ὅποια ἀμφιθυμία θά ἔχει παραχωρήσει τή θέση της στή δεβαιότητα: γιά τούς κομμουνιστές, ἡ μοναδική ἀποδεκτή πολιτική δράση τῶν γυναικῶν θά περνά στό ἐξῆς μέσα ἀπό τή στράτευση τους στό κόμμα, οἱ γυναικείες συμμαχίες θά θεωροῦνται ἀδιανόητες καί τά θεσμικά αἰτήματα, χωρίς νά ἀπορρίπτονται ρητά, θά ἀντιμετωπίζονται μέ τούς πανίσχυρους μηχανισμούς τῆς ἀποσιώπησης ἢ τῆς διακωμώδησης.

Ἡ προσέλκυση, λοιπόν, τῶν γυναικῶν στίς γραμμές του παρουσιάστηκε ἀπό τό ΚΚΕ σάν ἡ μόνη θεμιτή ἐμπλοκή τῶν γυναικῶν στήν πολιτική διαδικασία. Πρόκειται γιά μιά σταθερά πού διατρέχει τή δεύτερη με-

σοπολεμική δεκαετία καί σχετίζεται καί πάλι μέ τήν ἀπόρριψη τῆς ἄλλης –τῆς φεμινιστικῆς– ἐκδοχῆς γιά τήν πολιτική δραστηριοποίηση τῶν γυναικῶν. Οὕτως ἢ ἄλλως, τό μεσοπολεμικό ΚΚΕ δέν υιοθέτησε ποτέ τήν ξεχωριστή γυναικεία ὀργάνωση. Συνήθως ἡ εἴσοδος τῶν γυναικῶν στήν πολιτική, δηλαδή στό κόμμα, ἀποκτοῦσε τή μορφή μιᾶς ἰδιαίτερης «μύησης», διαφοροποιούμενης μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, ἀλλά πάντοτε σέ συνδυασμό μέ τή διαπαιδαγώγηση τῆς ἄλλης «εἰδικῆς» πρὸς στρατολόγηση κατηγορίας, τῆς νεολαίας. Ἡ εὐκαιριακή ἐμφάνιση ἀμιγῶς γυναικείων ὁμίλων καί στή συνέχεια πυρήνων, καθώς καί ἀμιγῶς γυναικείων καθοδηγητικῶν ὀργάνων (γραφείων), δέν σήμανε ποτέ τή δημιουργία μιᾶς δομῆς παράλληλης πρὸς τόν κεντρικό κορμό τοῦ κόμματος. Ἐκτός αὐτοῦ, ἂν εἶναι θεμιτό νά γενικευτοῦν κάποιες μαρτυρίες, ἡ γυναικεία ἀπελευθέρωση ἀποτελοῦσε θέμα πρὸς συζήτηση κυρίως κατά τή στρατολόγηση τῶν γυναικῶν, καθώς καί κατά τήν πρώτη, τήν «ἐκπαιδευτική» φάση τῆς ἐνταξίσεως τους στό κόμμα, στήν πορεία ὅμως ἔδινε τή θέση της σέ προβλήματα «κοινοῦ ἐνδιαφέροντος».

Μιά ἀκόμη παρατήρηση ὡς πρὸς τά αἰτήματα τοῦ μεσοπολεμικοῦ ΚΚΕ γιά τίς γυναῖκες: Ἀπό τό πρῶτο τοῦ ἰδρυτικό συνέδριο τόν Νοέμβριο τοῦ 1918, τό ΣΕΚΕ περιέλαβε στίς καταστατικές του ἀρχές τήν «πλήρη ἀστική, πολιτική, οικονομική καί κοινωνική ἐξίσωση τῶν γυναικῶν πρὸς τούς ἀνδρας» καί, φυσικά, τήν παροχή ψήφου στίς γυναῖκες.¹² Οἱ θέσεις αὐτές θά ἐπαναληφθοῦν ὡς ἀποφάσεις τῶν κομματικῶν σωμα-

των καί θά περιληφθοῦν στά ἐπίσημα ντοκουμέντα, ἀλλά παρά τήν ἀντίθετη κομματική μυθολογία, δέν θά ἀποτελέσουν ποτέ κατά τήν περίοδο αὐτή ἄμεσες πολιτικές διεκδικήσεις. Δέν χρειάζεται νά ἐπιμείνω στήν ποιοτική διαφορά ἀνάμεσα σέ ἕνα αἴτημα ἀρχῆς καί σέ ἕνα αἴτημα αἰχμῆς. Ἡ γυναικεία ψήφος, γιά παράδειγμα, συνδύαζόταν συνήθως μέ τό αἴτημα τῆς ἀπλῆς ἀναλογικῆς, συνόδευε τή διεκδίκηση ψήφου γιά τούς νέους καί τούς στρατευμένους καί δέν περιλαμβανόταν ποτέ στους ἀτέλειωτους καταλόγους μέ τίς προεκλογικές ἐξαγγελίες τοῦ κόμματος. Τά ἀμιγῶς «γυναικεία» αἰτήματα τῆς ἐποχῆς ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά τήν προστασία τῆς ἐργασίας – ἄλλο ἀγκάθι στίς σχέσεις τῶν κομμουνιστῶν μέ τίς φεμινίστριες τοῦ Συνδέσμου – καί τήν προστασία τῆς μητρότητας. Ἀλλά καί τό αἴτημα γιά ἴσο μισθό ἐμφανίζεται στά κομματικά κείμενα μέ ἀρκετή καθυστέρηση (1926), ἐνῶ ὁ Σύνδεσμος τό εἶχε περιλάβει ἐξαρχῆς στό Πρόγραμμά του (1920). Μέ δύο λόγια: Οἱ μόνες διεκδικήσεις πού ἀποδεχόταν τό μεσοπολεμικό ΚΚΕ ὡς περιεχόμενο τοῦ ἀγῶνα τῶν γυναικῶν ἦταν ἡ βελτίωση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων καί ἡ τήρηση ἀπό κράτος καί ἐργοδότες τῶν προστατευτικῶν νόμων, ἐνῶ οἱ σχετικές μέ τίς γυναῖκες θεσμικές ἀλλαγές ἀπορρίπτονταν τόσο σάν «ξεγέλασμα τῶν γυναικῶν», δηλαδή ἐκχωρήσεις τοῦ καθεστώτος χωρὶς τήν παραμικρή γιά τή ζωή τους σημασία, ὅσο καί σάν ἐπαγγελίες μὴ πραγματοποιήσιμες στήν παρούσα τάξη τῶν πραγμάτων.

Καθὼς λοιπόν ἀπό τό 1926 τό κόμμα ἀρχίζει νά δί-

νει ἔμφαση στή συνδικαλιστική ὀργάνωση τῶν ἐργατριῶν ὡς πρώτη βαθμίδα τῆς ταξικῆς τους συνειδητοποίησης, τό πρόβλημα τῆς γυναικείας ἀπελευθέρωσης ἐξετάζεται πλέον εὐκαιριακά, κυρίως μέ τήν ἐτήσια ἀφορμή τῆς Διεθνoῦς Ἡμέρας τῆς Γυναίκας, καί τότε κάτω ἀπό δύο βασικές θεωρητικές προϋποθέσεις: τήν ἀποδοχή τῆς μερικότητάς του καί τή βεβαιότητα γιά τήν ἐπίλυσή του στήν κομμουνιστική κοινωνία. Ἡ ἀναγωγή τῆς καταπίεσης τοῦ φύλου στήν καταπίεση τῆς τάξης, ὅποτε ἡ ὑπαγωγή τοῦ γυναικείου ζητήματος στή γενική κοινωνικοοικονομική ἀνάλυση, περιθωριοποιoῦσε τίς γυναῖκες καί τίς ὑποχρέωνε νά συνεχίσουν νά ἐσωτερικεύουν τήν ὑποδέεστηρη θέση τους. Καί ἦταν ἐντυπωσιακή ἡ ἀμηχανία τῶν κομμουνιστῶν, ὅταν βρίσκονταν ἀντιμέτωποι μέ κρούσματα ἐργασιακοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δύο φύλων.¹² Οἱ γυναῖκες γίνονταν ἀόρατες μέσα σέ μιά ἀδιαφοροποίητη ὡς πρὸς τό φύλο μάζα ἐργαζομένων, καθὼς τό ὑποκείμενο τῆς ἐννοιας «προλεταριάτο» – καί ἀργότερα «λαός» πού τό ἀντικατέστησε – ὑπῆρξε πάντοτε γένους ἀρσενικοῦ.

Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ «εἰδική» στρατολόγηση τῶν γυ-

12. Τό Πρῶτο Συνέδριο τοῦ ΣΕΚΕ. Πρακτικά, Ἐκδοση τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ, Ἀθήνα 1982, σ. 138 καί 140. Στά παραθέματα τηρεῖται ἡ ὀρθογραφία καί ἡ στίξη τοῦ πρωτοτύπου.

13. Βλ. πρόχειρα: Ἀγγέλικα Ψαρρά, «“Μὴν πεῖς κακό γιά φαμπρικό”. Ὁ γυναικείος συνδικαλισμός καί οἱ ἀγῶνες γιά ἰσότητα στόν Μεσοπόλεμο», *Ἡ Καθημερινή* 2 Μαΐου 1999.

ναϊκῶν δέν στόχευε στήν ἀπόκτηση μιᾶς συλλογικῆς πολιτικῆς ἐμπειρίας πού πράγματι τούς ἔλειπε, ἀλλά στήν προσαρμογή τους στούς κανόνες μιᾶς δῆθεν ἀφυλης –δηλαδή ἀνδρικής– πολιτικότητας πού τούς ἀφηνε δύο ἐναλλακτικές δυνατότητες: εἴτε νά μιμηθοῦν τό ἀνδρικό πρότυπο εἴτε νά ἐπαμιστοῦν τούς ἀπορρέοντες ἀπό αὐτό βοηθητικούς ρόλους. Κι ἂν οἱ ἀποφάσεις δέν κουράζονταν νά εὐαγγελίζονται τήν ἀλλαγὴ τῶν κομματικῶν νοοτροπιῶν ὡς πρὸς τίς γυναῖκες, ἡ καθημερινότητα μαρτυροῦσε συχνά τό ἀντίθετο. Τήν ἐποχὴ αὐτή, ἄλλωστε, οἱ κομμουνιστές υἰοθέτησαν μιὰ ἀμφίσημη καὶ μᾶλλον ἀμυντικὴ στάση στοῦ ζήτημα τῆς οἰκογένειας καὶ τῶν ρόλων τῶν δύο φύλων στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς. Ἡ «τυραννία τοῦ ἀνδρα», τό ἓνα σκέλος τῆς περιφημῆς «διπλῆς σκλαβιάς», μεταμορφωνόταν συχνά σέ «τυραννία τοῦ σπιτιοῦ», ἀλλά ἡ λύση αὐτῆς τῆς τυραννίας θά ἀποτελοῦσε μέλημα τῆς μελλοντικῆς κοινωνίας, μιᾶς κοινωνίας πρόθυμης νά ἀνακουφίσει τίς γυναῖκες ἀπὸ τὰ βάρη καὶ τίς ἀγωνίες τοῦ νοικοκυριοῦ. Ἡ ἀδιάκοπη προσφυγὴ στοῦ σοβιετικοῦ μοντέλου, σταθερὴ ἐπώδός κάθε σχετικῆς μέ τήν οἰκογένεια ἢ τίς γυναῖκες ἀναφορᾶς, πρέπει νά εἶχε διαφορετικὴ σημασία γιὰ κάθε φύλο, δέν ἔπαυε ὡστόσο νά λειτουργεῖ καθησυχαστικά: λυτρωτικὴ οὐτοπία γιὰ τίς γυναῖκες, ἡ πραγματοποιημένη «ἀπελευθέρωση» τῶν ὁμοφύλων τους στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, ἐπέτρεπε στοὺς ἄνδρες νά ἀποδίδουν στόν καπιταλισμὸ τὴν ἐπιβίωση τῶν δικῶν τους προνομίων, ἀπαλλάσσοντάς τους ἀπὸ προσωπικὲς εὐθύνες καὶ συλλογικὲς ἐνοχές. Ἡ «τυραννία τοῦ σπιτιοῦ» μετατρέποταν ἔτσι αὐτόματα σέ πρόβλημα συνολικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης, δέν ἔθιγε τίς τρέχουσες σχέσεις τῶν φύλων καὶ τὸν ἄνισο μεταξὺ τους καταμερισμὸ τῶν κοινωνικῶν, οἰκογενειακῶν, ἀλλά καὶ κομματικῶν ρόλων.

Ἐγινε σαφές, πιστεύω, πὼς ἡ «διπλὴ σκλαβιά» συνιστᾶ ἔννοια-κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ μεσοπολεμικοῦ κομμουνιστικοῦ λόγου γιὰ τίς γυναῖκες. Ἡ «διπλὴ σκλαβιά», σύμφωνα μέ τὴν ὁποία οἱ γυναῖκες γίνονται στόν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ἀντικείμενο ταυτόχρονης ἐκμετάλλευσης τοῦ κεφαλαίου/ἐργοδότη ὅσο καὶ τοῦ ἀνδρα (συζύγου, πατέρα) καὶ τῆς οἰκιακῆς πραγματικότητας, συναντᾶται στήν τεράστια πλειονότητα τῶν κειμένων τῆς περιόδου, εἴτε πρόκειται γιὰ κάποιο φιλόδοξο θεωρητικὸ ἄρθρο εἴτε γιὰ τὴν πιὸ πρόχειρη ἀναφορὰ στὴ θέση τῶν γυναικῶν. Περίπου ἄπειρες οἱ φραστικὲς τῆς παραλλαγές («κοινωνικός καὶ ἀνδρικός ζυγός», «διττὴ ἐκμετάλλευσις», «διπλὴ καταδίκη», «οἰκονομικός καὶ ἀνδρικός ζυγός», «διπλός ζυγός δουλείας» κ.ο.κ.), ὅλες ὅμως ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια θεωρητικὴ πηγὴ καὶ παραπέμπουν στήν ἴδια λύση τοῦ διπλοῦ γρίφου. Ἀποδίδοντας σέ δύο διακριτὲς αἰτίες τὴν ὑποδούλωση τῶν γυναικῶν, ἡ «διπλὴ σκλαβιά» θά μπορούσε λογικά νά συνεπάγεται καὶ τὴν ἀναγκαιότητα ἐνός διττοῦ ἀγῶνα· ὄχι πάντως στὴ λενινιστικὴ παράδοση, αὐτὴν πού κυριάρχησε στήν κομμουνιστικὴ φιλολογία τοῦ ἑλληνικοῦ Μεσοπολέμου μέ-

σα ἀπὸ σκόρπια παραθέματα ἔργων τοῦ Λένιν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν κωδικοποίησιν τῶν ἀπόψεών του πού ἐπιχείρησαν ἡ Κλάρα Τσέτκιν καὶ ἄλλοι ἡγέτες τῆς Γ΄ Διεθνούς. Βρισκόμαστε πιά ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τίς προσεγγίσεις τόσο τοῦ Ἐνγκελς ὅσο καὶ –δευτερευόντως– τοῦ Μπέμπελ πού περιέλαβαν στήν ἀνάλυσή τους τὴ διαδικασία προλεταριοποίησης τῶν γυναικῶν στοῦ πλαίσιο τῆς ἀστικῆς οἰκογένειας, ἀναγνώρισαν δηλαδή μιὰ κοινότητα συμφερόντων σέ ὅλες τίς γυναῖκες, καθὼς ἐπιδίωξαν νά συναρθρώσουν τὴ γένεση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καὶ τῆς δημιουργίας τῶν κοινωνικῶν τάξεων μέ τό ἱστορικὸ γεγονός τῆς ὑποδούλωσης τοῦ γυναικείου φύλου. Κατὰ τὴ λενινιστικὴ ὁμως παράδοση, οἱ γυναῖκες δέν ἀποτελοῦν μιὰ καταπιεσμένη ὁμάδα μέ κοινὰ χαρακτηριστικά, μιὰ ἰδιαίτερη δηλαδή κοινωνικὴ κατηγορία. Ἀνάμεσά τους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἄνδρες, περνᾶ μιὰ ἀκαμπτη ταξικὴ γραμμὴ πού τίς διαχωρίζει καὶ προσαρτᾶ τίς ἐπιμέρους ἐνότητές τους στοῦ σύνολο τῆς τάξης τους. Στὴν προσέγγισιν αὐτῆ, ὁ (ὑπαρκτός κατὰ τὸν Ἐνγκελς) ἀνταγωνισμὸς τῶν φύλων ἐξανεμίζεται, καθὼς ἡ ταύτιση τοῦ ἀγῶνα τῶν (ἐργαζόμενων) γυναικῶν μέ ἐκεῖνον τοῦ προλεταριάτου ὀδηγεῖ στὴν ταυτόχρονη μέ τὴν πτώση τοῦ καπιταλισμοῦ ἄρση τῆς «διπλῆς σκλαβιάς». Μολαταῦτα, ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς γυναικείας καταπίεσης δέν ἐπαφίεται ἀποκλειστικά στὴν ἐπαναστατικὴ μελλοντολογία. Χωρὶς συνείδηση τῆς ταξικῆς τους ὑπόστασης, οἱ γυναῖκες, σκλάβες τῶν ἐργασιακῶν δομῶν/ἢ καὶ σκλάβες τοῦ νοικοκυριοῦ, παραμένουν μιὰ ἄμορφη μάζα, καθυστερημένη καὶ ἀπολιτικὴ. Ἡ ταξικὴ συνείδηση τίς τραβᾷ ἀπὸ τὴν παθητικότητα, τίς διαπαιδαγωγεῖ καὶ τίς μεταφέρει στοῦ χώρου τοῦ πολιτικοῦ. Χάρη στὴν ταξικὴ τους συνείδηση, οἱ γυναῖκες κατανοοῦν ὅτι τίποτε δέν τίς χωρίζει ἀπὸ τοὺς ἄνδρες. Καὶ καθὼς στοῦ κόμμα δέν ὑφίσταται καμία διάκριση φύλου, καμιά ἀνισότητα, ἡ ξεχωριστὴ ὀργάνωσή τους καθίσταται ἐντελῶς περιττή.¹⁴

14. Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτά, βλ. ἐνδεικτικὰ Αὐγούστου Βέβελ, *Ἡ Γυνὴ καὶ ὁ Κοινωνισμὸς. Ἡ γυνὴ ἐν τῶ παρελθόντι, τῶ παρόντι καὶ τῶ μέλλοντι*, μετάφρασις Σ. Οἰκονόμου, Καταστήματα Ἀκροπόλεως Β. Γαβριηλίδου, Ἐν Ἀθήναις 1892· «Ὁ Λένιν καὶ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς γυναικός», *Ριζοσπάστης* 22 Ἰανουαρίου 1925· Ν. Λένιν, «Οἱ ἐργάτριες καὶ ἡ ἐπανάσταση», *στό ἴδιο* 3 Ἰανουαρίου 1927· «Ὁ Βλαδὶμηρος Ἴλιτς Λένιν ἀπόστολος τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς γυναικός», *στό ἴδιο* 30 Ἰανουαρίου 1927· «Τί γράφει ἡ Κρούσκαγια γιὰ τὴν Κλάραν Τσέτκιν», *στό ἴδιο* 24 Ἰουλίου 1927· «Ὁ Λένιν γιὰ τὴ σεξουαλιστικὴ ζωὴ», *Νέοι Πρωτοπόροι*, φύλλο 11 (Οχτώβρης 1932), σ. 407· Κλάρας Τσέτκιν, «Ὁ Λένιν γιὰ τὴ γυναῖκα», *στό ἴδιο*, φύλλο 8-9 (Αὐγουστος-Σεπτέμβριος 1933), σ. 262-263. Βλ. ἐπίσης, J. Sayers, M. Evans, N. Redclift (ἐπιμ.), *Engels Revisited. New Feminist Essays*, Tavistock Publications, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1987· Ζάν Φλεβίλ, *Ἡ γυναῖκα καὶ ὁ κομμουνισμὸς*, ἐκδόσεις Μόρφωση, Ἀθήνα 1956· Β. Ι. Λέ-

Άστές, όποτε φεμινίστριες

ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ, ΛΟΙΠΟΝ, μέ την προσέγγιση της κατάπισης των γυναικῶν μέ έννοιολογικό έργαλειό τή «διπλή σκλαβιά» βρίσκειται καί ή διάκριση τοῦ φεμινισμού σέ σοσιαλιστικό/προλεταριακό καί άστικό, σύμφωνα μέ τήν όποία οί δύο διαφορετικές έκδοχές φεμινισμού δέν συνιστοῦν τά συμπληρωματικά μέρη ενός συνόλου, αλλά τούς δύο εκ τῶν πραγμάτων ασύμπτωτους πόλους μιᾶς αντίθεσης. Σημείωσα προηγουμένως ότι ο σοσιαλιστικός (καί αργότερα προλεταριακός) φεμινισμός στηρίχθηκε σέ μιᾶ αὐστηρή —άν καί όχι πάντοτε εὐκρινή— διαφοροποίηση ἀπό τόν ἀντίποδά του, τόν όποιο ο ίδιος χαρακτήρισε *άστικό φεμινισμό*. Πρόκειται, ὅπως ἤδη ὑπαινίχθηκα, γιά ἕναν κοινό τόπο πού συναντᾶται στά περισσότερα σοσιαλιστικά, σοσιαλδημοκρατικά καί κομμουνιστικά κόμματα τόσο τῆς Β΄ ὅσο καί τῆς Γ΄ Διεθνούς. Χαρακτηρίζοντας τό φεμινισμό *άστικό*, σοσιαλιστές καί κομμουνιστές ὑπονόμειαν τή νομιμότητά του, ἀμφισβητοῦσαν τήν ἀνατρεπτικότητα του καί τόν ἐξοθέλιζαν στό χῶρο τοῦ κοινωνικοῦ συντηρητισμοῦ. Ἀδιάφορο ἄν στήν ἀντίθεση ἐργαζόμενες/γυναίκες τῆς ἀριστοκρατίας πού εἰσήγαγαν οί κομμουνιστές στά 1925, ἡ πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου Αὔρα Θεοδωροπούλου, συνεπής στίς σχετικές ἀντιλήψεις τοῦ ριζοσπαστικοῦ φεμινισμοῦ, ἀντιπρότεινε τή διάκριση τῶν γυναικῶν σέ ἐργαζόμενες καί ἀεργες.¹⁵ Ἡ θεωρία τοῦ άστικοῦ φεμινισμοῦ χάρασε μιᾶ ἀδιάβατη ταξική γραμμή, πολύ συχνά ἀνεξάρτητη ἀπό τήν πραγματική κοινωνική θέση τῶν γυναικῶν, καθώς οί ίδιες φεμινίστριες ὀνομάζονταν κατά βούληση ἀριστοκράτισσες, άστές, μικροαστές ἢ πριγκιπέσσοι, χωρίς ἡ διαφορετική αὐτή ὀνοματοθεσία νά συνεπάγεται καί διαφορετική ἀντιμετώπισή τους. Ἡ Αὔρα Θεοδωροπούλου, μιᾶ καί ἀναφέρθηκε, τό '25 καλεῖται «ἀριστοκράτισσα» καί τό '29 «εὐπορη μικροαστή», «κυρία καθηγήτρια καί ἀρκετά εὐπορη». Εἶναι βέβαιο πῶς οί ταξινομήσεις αὐτές δέν συμφωνοῦσαν πάντοτε μέ τίς ἐκάστοτε ἀναλύσεις τοῦ κόμματος γιά τήν κοινωνική διαστρωμάτωση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.¹⁶ Ὅπως προκύπτει ἀπό τή μελέτη τῶν μεσοπολεμικῶν κομμουνιστικῶν κειμένων, ἡ έννοια τοῦ *άστικοῦ φεμινισμοῦ* δέν ἀνῆκε ἐντέλει στό πεδίο τῆς κοινωνικοπολιτικῆς προσέγγισης, αλλά σέ ἐκεῖνο τῆς ἰδεολογικῆς κριτικῆς δέν ἀποτελοῦσε κοινωνιολογική διαπίστωση, αλλά πολιτική καταγγελία.¹⁷

Ἡ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΥΤΗ ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑ δέν ἦταν ὡστόσο πάντοτε ἀρκετή. Ἴσως γιατί πολλά ἀπό τά αἰτήματα τῶν φεμινιστριῶν περιλαμβάνονταν καί στίς προγραμματικές ἀρχές τοῦ ΚΚΕ, ἴσως γιατί ἡ ἀνέφελη «ταξική ἀδελφσύνη» τῶν ἐργαζόμενων ἀνδρῶν καί γυναικῶν πού ἐπαγγέλλονταν οί κομμουνιστές δοκιμαζόταν σκληρά τόσο ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τῶν φύλων σέ κάποιους ἐργασιακούς χώρους ὅσο καί ἀπό τόν δυσθά-

στακτο γιά τίς γυναίκες καταμερισμό τῶν ρόλων στήν οικογενειακή καθημερινότητα· ἴσως πάλι γιατί ἡ φεμινιστική δράση διατηροῦσε μιᾶ κάποια αἴγλη γιά τίς κομμουνίστριες τῆς πρώτης κομματικῆς γενιάς. Γιά τούς λόγους αὐτούς, οί κομμουνιστές καί οί κομμουνίστριες τοῦ Μεσοπολέμου υἰοθέτησαν ἀκριτα τήν τρέχουσα συλλογική ἀναπαράσταση τῆς φεμινίστριας, τή γνώριμη ἐκεῖνη γελοιογραφία τῆς «νέας γυναίκας» πού εἰκονογραφοῦσε τίς φεμινίστριες σάν ὄντα γελοῖα καί συνάμα ἐπικίνδυνα, μέ ἀμφίβολη ἠθική καί ἀδηφάγα σεξουαλικότητα, ὄντα μίσανδρα καί ἀνδροκτόνα.

Στό σημείο αὐτό, μερικές σύντομες παρατηρήσεις ἔχουν, πιστεύω, τή θέση τους. Ἡ ἰδεολογική ζωγραφιά τῆς φεμινίστριας, ἠθικολογική στήν πραγματικότητα μομφή ἀπευθυνόμενη σέ ὅλες ἀνεξαιρέτως τίς γυναίκες πού τήν ἐποχή αὐτή πάσχισαν γιά τήν ὑπόθεση τοῦ φύλου τους, ἐμφανίζεται δειλᾶ ἀπό τήν ἀρχή τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου καί στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '20 ἀποτελεῖ ἤδη σταθερά τοῦ κομμουνιστικοῦ λόγου. Ὅπως εἶναι λογικό, ἡ συγκεκριμένη αἰτίαση ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη ένταση καί ἐξαιρετική ὀξύτητα τίς στιγμές τῶν μεγάλων φεμινιστικῶν κινητοποιήσεων γιά τήν ψήφο, καθώς καί κάθε φορά πού τό ΚΚΕ, συνήθως μέ τήν ἐτήσια ἀφορμή τῆς Διεθνούς Ἡμέρας τῆς Γυναίκας στίς 8 τοῦ Μάρτη, ἐπιχειροῦσε νά ἀντιπαραθέσει στίς φεμινίστριες τή δική του ἐκδοχή γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν. Στό ἔργο τους αὐτό, τά δυσκαμπτα ἐπίσημα κείμενα ἐνισχύονται ἀπό ἕναν ἄτυπο κομματικό λόγο πού συγκροτεῖται παράλληλα μέ αὐτά, τά συμπληρώνει ἀρμονικά καί ἔρχεται πολλές φορές νά καλύψει τά κενά τῶν σιωπῶν τους: εἰδήσεις τοῦ ἀστυνομικοῦ δελτίου, χρονογραφήματα, ἐρασιτεχνικές λογοτεχνικές δοκιμές, νέα καί περιεργα ἀπό ὅλο τόν κόσμο χρησιμεῖουν γιά τό «ξεσκέπασμα» τοῦ φεμινισμοῦ καί τόν ἐξευτελισμό τῶν πρωταγωνιστριῶν του. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἀκόμη κι ὅταν δέν μιλοῦν ἀπευ-

νιν, *Γιά τή χειραφέτηση τῆς γυναίκας*, μετάφραση Δ. Π. Κωστελένος, Ἐκδόσεις Πλανήτης, Ἀθήνα χ.χ. Luise Dornemann, *Klara Zetkin. Leben und Wirken*, Dietz Verlag, Βερολίνο 1974· Sonia Kruks, Rayna Rapp, Marilyn B. Young (ἐπιμ.), *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*, Monthly Review Press, Νέα Ὑόρκη 1989 (ἰδίως τό κεφάλαιο: «The European Heritage»).

15. Αὔρα Θεοδωροπούλου, «Ἀναγκαῖα δήλωση», *Ἄγώνας τῆς Γυναίκας* Β/19 (1925), σ. 5.

16. Βλ. χαρακτηριστικά: Minimus, «Ἡ γυναικεία ψήφος», *Ριζοσπάστης* 11 Ἰουνίου 1925· Μαρία Π., «Τά καθήκοντά μας ἀπέναντι στό γυναικεῖο προλεταριακό κίνημα», *στό ἴδιο* 11 Μαΐου 1927· Ἡ ἐργάτρια, «Πάνω στή χθεσινή συγκέντρωση γιά τήν δημοτική ψήφο στίς γυναίκες», *στό ἴδιο* 1 Ἀπριλίου 1929.

17. Fr. Picq, «Le féminisme bourgeois»: une théorie élaborée par les femmes socialistes avant la guerre de 14», *ὁ.π.*, σ. 391-392.

θείας γιά τό «γυναικειό ζήτημα», τά κείμενα αὐτά φλυαροῦν ἀκατάπαυστα γιά τίς γυναῖκες.

Ἄς μή σταθοῦμε ιδιαίτερα στήν οὐξύτητα τῶν διατυπώσεων, οἰκεία στόν κομμουνιστικό λόγο τῆς ἐποχῆς. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει περισσότερο εἶναι τό περιεχόμενό τους, ἐξαιρετικά δυσφημιστικό γιά τούς ἀγῶνες τῶν φεμινιστριῶν καί ιδιαίτερα ἐπαχθές γιά τίς ἴδιες, οἱ ὁποῖες μέσα ἀπό τά κείμενα αὐτά ἐλέγχονταν (καί) σέ ἓνα ἐπίπεδο μή πολιτικό καί σέ ζητήματα πού ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά τῆ γυναικεία τους ὑπόσταση. Εἶναι βέβαιο ὅτι στή λενινιστική παράδοση ἡ ἠθική ἀπαξίωση τοῦ ἀντιπάλου ὑπῆρξε συστηματικό ὄπλο τῆς κομματικῆς προπαγάνδας. Ἐκτός αὐτοῦ, στήν ἴδια πάντοτε παράδοση θεωρήθηκε δεδομένος ὁ «ἀστικός» χαρακτήρας ὀρισμένων γυναικείων ἐνασχολήσεων: Κατά ἓναν παράδοξο τρόπο, μερικά ἀντικείμενα τῆς γυναικείας δράσης (ὁ ἐλεγχος τῶν γεννήσεων, ἡ σεξουαλικότητα, ἀργότερα καί ἡ ἴδια ἡ ψήφος) λειτουργοῦσαν ὡς κριτήριο ἰκανό νά τοποθετήσῃ αὐτομάτως στήν ἀστική τάξη τίς ἀφιερωμένες σέ αὐτά γυναῖκες, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική τους προέλευση ἢ/καί τίς κοινωνικοπολιτικές τους ἐπιδιώξεις. Οὕτως ἢ ἄλλως, χαρακτηρίζοντας τίς γυναικεῖες πολιτικές προτεραιότητες καί συμπεριφορές «μικροαστικές», ὁπότε «ἀντεπαναστατικές», ὁ ἴδιος ὁ Λένιν προσέδιδε συχνά «γυναικεία» χαρακτηριστικά στούς ἀντιπάλους του, ἀντιπαραθέτοντας στή θλιβερή «θηλυπρέπεια» τους τόν ἀδιαμφισβήτητο ἀνδρισμό ἐνός φαλλικοῦ προλεταριάτου. Τῆ βαθύτερη λογική αὐτῆς τῆς αἰτίας ἀσπάζονταν καί οἱ κομμουνίστριες, οἱ ὁποῖες, στά χνάρια τῆς Κλάρας Τσέκιν καί τῶν περίφημων συζητήσεών της μέ τόν Λένιν, ἐμφανίζονταν πρόθυμες νά ἐσωτερικεύσουν –καί νά ἀναπαραγάγουν– τήν ἀνδρική ὑποτίμηση τῶν γυναικείων ἀγῶνων.¹⁸

Ἀλλά νά ἐπιστρέψουμε στά –κατά κύριο λόγο «ἀνεπίσημα»– κείμενα, μέ τά ὁποῖα κομμουνιστές καί κομμουνίστριες τοῦ Μεσοπολέμου γελοιογράφησαν τίς φεμινίστριες καί ὑπονόμευσαν τήν εἰκόνα τῶν δραστηριοτήτων τους. Καί νά ἐπιμείνουμε γιά λίγο σέ αὐτά. Προηγουμένως, ὡστόσο, ἀξίζει νά παρατηρήσουμε ὅτι τό φύλο τῆς ὑπογραφῆς τῶν συγκεκριμένων ἀρθρῶν δέν ἔχει τήν παραμικρή σημασία, καμία δηλαδή ἐπίπτωση στό περιεχόμενό τους: οἱ κομμουνίστριες ἀποδέχθηκαν καί καλλιέργησαν μέ πάθος τήν ἐχθρότητά τους πρός τίς φεμινίστριες καί στά γραφτά τους φρόντισαν νά κάνουν σαφές τό χάος πού τίς χώριζε ἀπό αὐτές. Συμμετεῖχαν ἔτσι ἀποτελεσματικά στήν κατασκευή τῆς καρικατούρας τους, δυσχεραίνοντας ἀκόμη περισσότερο κάθε πιθανότητα συνύπαρξης, πόσο μάλλον συμπόρευσης μέ τίς φεμινιστικές ὁργανώσεις τῆς ἐποχῆς τους. Πράγματι, μερικά ἀπό τά σκληρότερα ἀντιφεμινιστικά λιβελογραφήματα τῆς ἐποχῆς ὑπογράφονται ἀπό γυναῖκες, ἀνοίγοντας ἓνα χάσμα πού ἔμελλε νά γεφυρωθεῖ πολύ δύσκολα στά μεταγενέστερα χρόνια, τότε πού οἱ πολιτικές προτεραιότητες τοῦ ἐνιαίου μετώπου θά ἀπαιτοῦσαν τή σύμπλευση τῶν

κομμουνιστριῶν μέ τίς φεμινίστριες πού οἱ ἴδιες εἶχαν τόσο δυσφημήσει.¹⁹ (Δέν εἶναι τῆς στιγμῆς, ὡστόσο δέν μπορῶ νά ἀποφύγω τόν πειρασμό νά σημειώσω ὅτι οἱ φεμινίστριες δέν ἀπάντησαν ποτέ στίς συγκεκριμένες κατηγορίες. Γιά χρόνια συμπεριφέρονταν σάν νά μήν ἄκουσαν καί σάν νά μή διάβασαν ποτέ ὅσα τούς καταμαρτυροῦσαν οἱ κομμουνίστριες – κυρίως ἐκεῖνα πού τίς ἔθιγαν ὡς γυναῖκες.)

Ἀκόμη, λοιπόν, κι ἂν στόν πυρήνα τῆς ἀπόρριψης τοῦ ἀστικοῦ φεμινισμοῦ κρυβόταν μιά ἀμυγῶς πολιτική αἰτίαση, ἡ οὐσιαστική καταβαράθρωσή του ἐπιτυχανόταν κυρίως μέσα ἀπό τή γελοιογραφική ἀπαξίωση τῶν πρωτεργατριῶν του. Στό σημείο αὐτό ἀξίζει ἴσως νά διευκρινιστεῖ ὅτι ἡ κομμουνιστική ἐκδοχή γιά τήν ἀρχέτυπη μορφή τῆς φεμινίστριας οὐδέποτε περιέλαβε, ὅπως συνέβη ἄλλοῦ, τήν ὑπόρρητη κατηγορία τοῦ λεσβιασμοῦ. «Ἡ παράδοξος μορφή φεμινισμοῦ, ἡ μεταβάλλουσα τήν γυναῖκα εἰς διάμεσόν τινα τύπον», γιά νά ἀνατρέξω στήν πρώτη διατύπωση τῆς Ἰωάννας Κομιώτη, ὑπῆρξε ἐξαρχῆς γιά τούς ἐγχώριους κομμουνιστές μιά «παρέκκλιση» πού δέν ὑπῆρχε περίπτωση νά βρεῖ πρόσφορο ἔδαφος στήν Ἑλλάδα.²⁰ Ἡ μοναδική, ἀπό ὅσο γνωρίζω, σχετική νύξη στόν ἐλληνικό κομμουνιστικό τύπο τοῦ Μεσοπολέμου ἀφοροῦσε τίς ἀγγλίδες σοφραζέτες καί χλεύαζε, διά στόματος Κλάρας Τσέκιν, τόν «γυναικειό “ἀνδρισμό” τους».²¹ Παράδοξως, ἀκόμη καί τίς στιγμές πού ὁ φεμινισμός ἐλεγχόταν ὡς ὑπεύθυνος γιά πιθηκισμό τῶν ἀνδρῶν συμπεριφορῶν (ἀπό τό τσιγάρο καί τά παντελόνια ὡς τήν ψήφο), οἱ ἐλληνίδες φεμινίστριες καταγγέλλονταν γιά ἀνεξέλεγκτη ἀνάπτυξη τῶν «θηλυκῶν» τους ἀδυναμιῶν, γιά πλήρη ὑποταγή στή γυναικεία τους φύση, ὄχι γιά τόν ἐξανδρισμό τους. Μιά ἀλυσιδωτή ἐξίσωση (φεμινίστρια ἴσον ἀστή ἴσον γυναῖκα) διευκόλυνε τήν ἀπόδοση στίς φεμινίστριες ὅλων τῶν «γυναικείων»

18. Βλ. σχετικά τίς θέσεις τοῦ Λένιν στό ἀρθρο του «Ἡ ἐργατική τάξη καί ὁ νεομαλθουσιανισμός» (Πράβδα, 16 Ἰουνίου 1913), καθὼς καί τίς ἐπιστολές του πρός τήν Ἰνέσα Ἀρμάν (17 καί 24 Ἰανουαρίου 1915) πού περιλαμβάνονται στό Β. Ι. Λένιν, *Γιά τή χειραφέτηση τῆς γυναῖκας*, ὅ.π., σ. 33-37 καί 44-49. Γιά τά ζητήματα αὐτά, βλ. ἐπίσης τό ἀρθρο τῆς Françoise Picq, «Oubliées sur la place rouge», *Parole!* 1/Ἀνοιξη 1978, σ. 27-33.

19. Εὐγλωττη εἶναι στό σημείο αὐτό ἡ μαρτυρία τῆς Αἰρας Παρτσαλίδου γιά τή διαδικασία «ξεσκεπάσματος» τῶν φεμινιστριῶν ἀπό τίς κομμουνίστριες, ἐν προκειμένῳ τῆς Μαρίας Σβώλου: *Ἀναμνήσεις ἀπό τή ζωή τῆς ΟΚΝΕ*, ὅ.π., σ. 54.

20. Ἰ.[ωάννα] Κ.[ομιώτη], «Ἡ γυναικεία ψήφος», Β', *Ριζοσπάστης* 19 Ἰανουαρίου 1920.

21. «Φεμινισμός-Σοσιαλισμός. Τί λέγει ἡ Τσέκιν», στό ἴδιο 15 Μαρτίου 1927. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό φεμινισμό, πάντως, ὁ λεσβιασμός ἀντιμετωπίστηκε ἀπό τούς κομμουνιστές τῆς ἐποχῆς σάν μεγαλύτερη «διαστροφή» ἀπό τήν ἀνδρική ὁμοφυλοφιλία.

ιδιοτήτων πού οι κομμουνιστές χρέωναν δίχως πολλές τύψεις στις εκπροσώπους της «θηλυκής κεφαλαιοκρατίας», αλλά και σέ κάθε γυναίκα πού διάλεγε δρόμους πού δέν συνέκλιναν μέ τόν δικό τους.

ΕΦΟΣΟΝ ΑΣΤΗ, κάθε φεμινίστρια αντιμετωπιζόταν επομένως και σάν «γυναίκα ελαφρή και άμυαλη, όπως όλα τά κορίτσια της “καλής τάξεως”». ²² Ένα καλό παράδειγμα προσφέρουν εδώ τά σχόλια γιά τίς γυναίκες πού συμμετείχαν στό Γυναικείο Συνέδριο τοῦ 1921: «Δεσποινίδες κυρίως της μέσης λεγομένης τάξεως», αλλά ταυτόχρονα «γραμματιζόμεναι άριστοκράτιδες», οι γυναίκες αυτές χαρακτηρίζονταν άδιακρίτως άδαείς, ήμμαθεῖς και ύστερικές. ²³ Η κριτική στό σημαδιακό αυτό συνέδριο μεταπολιζόταν έτσι αυτομάτως από τό περιεχόμενο τών έργασιών του —για τό όποιο θά είχαν νά πουν πολλά οι κομμουνιστές της εποχής— σέ μιá συνολική απόρριψη τοῦ «είδους» τών γυναικῶν πού τό διοργάνωσαν. Τήν ίδια στάση θά συναντήσουμε κάθε φορά πού οι κομμουνιστές τοῦ Μεσοπολέμου δυσαρστοῦνταν μέ τά δημόσια λόγια ή έργα μιᾶς γυναίκας. Όταν, λόγου χάρη, ή Έλένη Κορύλλου [Άλκης Θρούλος], δραστήριο τότε στέλεχος τοῦ Συνδέσμου, υποστήριξε ότι στήν Ελλάδα δέν είχε ακόμη αναπτυχθεῖ σοβαρή κομμουνιστική λογοτεχνία, ή απάντηση άφορούσε περισσότερο τήν ίδια και λιγότερο τόν ισχυρισμό της. Χωρίς νά κατονομάζεται, ή κριτικός χαρακτηριζόταν «μεγαλόσχημη κυρία» πού παριστάνει τή λογία και, αντί νά άρκεστεῖ στά εκατομμύριά της, ανακατεύεται στά φιλολογικά πράγματα «μόνο και μόνο γιά νά σκοτώνη τίς άπέραντες ώρες της άνίας της». ²⁴

Στό κλίμα αυτό, ή ένασχόληση τών γυναικῶν μέ τό φεμινισμό ἔχανε αυτομάτως τήν πολιτική της διάσταση και γινόταν συνάνυμη της άεργίας, της κοσμικότητας και της επίδεικτικῆς κατανάλωσης. Άνεξάρτητα από τό εκάστοτε περιεχόμενό τους, οι φεμινιστικές δραστηριότητες καταγγέλλονταν έτσι συλλήδην σάν καπρίτσιο κάποιων σαχλῶν όσο και άργόσχολων γυναικῶν της εκμεταλλεύτριας τάξης. Άλλά και στίς ελάχιστες περιπτώσεις πού ή αίτίαση παρέμενε κατά κύριο λόγο πολιτική, οι φεμινίστριες αντιμετωπιζόνταν σάν φερέφωνα τών κεφαλαιοκρατῶν, συζύγων ή πολιτικῶν φίλων ή δράση τους ταυτιζόταν μέ τούς αστικούς τρόπους διασκέδασης και ο φεμινισμός γινόταν αντιληπτός σάν μιá ακόμη φανέρωση της αστικῆς πανουργίας. Εισάγοντας, γιά παράδειγμα, τίς κομμουνίστριες στήν έννοια της «διπλῆς σκλαβιάς», ή ανακοίνωση τοῦ κόμματος γιά τή Διεθνή Ημέρα της Γυναίκας (Μάρτιος 1924) υπογράμμισε ότι ή ύποδεέστερη κοινωνική θέση τών γυναικῶν «δέν γιατρεύεται μέ τίς φεμινιστικές άπάτες πού καλλιεργούνε οι κυρίες της “ύψηλῆς άριστοκρατίας”, οι κυρίες τοῦ “καλοῦ κόσμου”, οι Έλληνίδες οι μοντέρνες μέ τούς χοροσυνδέσμους και τίς χοροεσπερίδες τους». ²⁵ Άντίστοιχες διατυπώσεις θά συναντήσουμε και τήν επόμενη χρονιά, μέ άφορμή τή φορά αυτή τή συζήτηση γιά τήν ψήφο: «Έ-

μᾶς, όμως, τίς γυναίκες πού δουλεύουμε, δέν μᾶς συγκινούν τά κροκοδείλια δάκρυα τών κυριῶν της μπουρζουαζίας, γιατί ξαίρουμε από κόλπα αστικά». ²⁶ Στή συγκυρία πού ξεετάζουμε, ή άποστασιοποίηση τών κομμουνιστῶν από τή μεταρρυθμιστική φεμινιστική λογική είναι βέβαια αυτόνομη. Άς άρκεστοῦμε σέ δύο παραδείγματα: «Ο άγώνας γιά τήν άπελευθέρωση της γυναίκας δέν είναι άγώνας ψηφισμάτων και επιτροπῶν, δέν είναι κοινοβουλευτικό ζήτημα. Όχι. Όποιος υποστηρίζει αυτό τό πράγμα είναι στήν καλλίτερη περίπτωση ένας άπλοϊκός ή ήλίθιος πού μόνο οἶχος τοῦ αξίζει, στή δέ χειρότερη ένας κανάγιας τσαρλατάνος κι εκμεταλλευτής». ²⁷ Και τό δεύτερο: «Στόν αστικό παράδεισο ή άπληστία τών εργοδοτῶν, ή άεργία, οι άμελιχτες οικονομικές συνθήκες δέν επιτρέπουν όσο ὑπάρχει τό σημερινό κεφαλαιοκρατικό σύστημα τήν έξίσωση, κι ούτε θά τήν επιτρέψουν, παρ’ όσα νά φωνάζουν οι φεμινίστριες τοῦ γλυκοῦ νεροῦ και τών σαλονιῶν». ²⁸

Παράλληλα, εστόσο, μέ τήν πολιτική αυτή καταγγελία πού ταυτίζει τό φεμινισμό μέ καπιταλιστική άπάτη, ο κομμουνιστικός λόγος της εποχής φιλοτεχνεῖ εικῶνες τών φεμινιστριῶν πού δέν ἔχουν καμία άπολύτως σχέση μέ τίς πολιτικές ή/και κοινωνικές τους δραστηριότητες. Έτσι, ο φεμινισμός μετατρέπεται σέ «γυναικῆιον σπόρτ», και μάλιστα ακίνδυνο, πού άπασχολεῖ άδιακρίτως άριστοκράτιδες, δεσποινίδες της μεσαίας τάξης, άνόητες μικροαστές κ.ο.κ., οι όποιες, επίσης άδιακρίτως, επιδίδονται σέ διοργανώσεις κοσμικῶν συνάξεων προκειμένου νά διασκεδάσουν τήν πλήξη τους ή νά επιδείξουν τά καινούρια τους ρούχα. ²⁹ Στό κλίμα αυτό, οι εκδηλες διαφοροποιήσεις μεταξύ τών σημαντικότερων γυναικῶν συσσωματώσεων της εποχής γίνο-

22. «Η ήθική τους», *Ριζοσπάστης* 27 Ιουλίου 1920.

23. «Τό Γυναικῆιον Συνέδριον», στό ίδιο 6 Ἀπριλίου 1921. Πρόκειται γιά τό συνέδριο πού διοργάνωσε ή Καλλιρρόη Παρρέν και σχολιάστηκε άρνητικά από τίς σημαντικότερες συνιστώσες της γυναικῆιας κίνησης της εποχής.

24. Ο Σύντροφος, «Οι κυρίες μέ τά φασαμέν», *Ριζοσπάστης* 15 Μαρτίου 1923.

25. «Η Διεθνή Ημέρα της Γυναίκας. Τό Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδος (Γυναικῆιον Τμήμα)», στό ίδιο 11 Μαρτίου 1924.

26. Κομμουνίστρια, «Οι προλετάρισσες και ή γυναικῆια ψήφος», στό ίδιο 15 Ιουνίου 1925.

27. Γ. Κολοζώφ, «Οι γυναίκες και ή προλεταριακή πάλη», στό ίδιο 29 Ιουλίου 1925.

28. Σόνια Ντούργκα, «Η πληρωμή της γυναικῆιας εργασίας», στό ίδιο, 20 Οκτωβρίου 1929.

29. Η έκφραση «γυναικῆιον σπόρτ» χρησιμοποιεῖται γιά νά χαρακτηρίσει τό Συνέδριο 1921 και επανέρχεται σέ πολλά κείμενα γιά νά στιγματίσει τό φεμινισμό σάν «άκινυνο σπόρτ ώρισμένων κυριῶν». Βλ., μεταξύ άλλων, Φούλα Χατζιδάκη-Πορφυρογένη, «Φεμινισμός αστικός και προλεταριακός», *Πρωτοπόροι*, φύλλο 5 (Ιούνιος 1931), σ. 193.

νται άόρατες καί όργανώσεις μέ ριζικές μεταξύ τους διαφωνίες άντιμετωπίζονται σάν μιά ένιαία καί άδιαίρετη γυναικεία κίνηση μέ ταυτόσημες πρακτικές καί κοινές επιδιώξεις. (Νά έπαναλάβω, ώστόσο, πώς ό ριζοσπαστικός φεμινισμός τοῦ Συνδέσμου θά άποτελέσει τόν προνομακό στόχο καί θά συγκεντρώσει τά περισσότερα κομμουνιστικά πυρά.)

ΑΥΤΗ Η ΑΠΟΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ τοῦ φεμινισμοῦ καί ή ταύτισή του μέ τίς προσωπικές στρατηγικές κάποιων κυριῶν τῆς άργόσχολης τάξης είναι ένα μοτίβο πού θά συναντήσουμε άπό νωρίς στά μεσοπολεμικά κομμουνιστικά κείμενα: «Ό φεμινισμός άπέτυχε. Έκφυλίστηκε. Κι' έξελίχτηκε σέ μόδα», διαβάζουμε στή γυναικεία στήλη τῆς δεκαπενθήμερης τότε *Νεολαίας*, όργανου τῆς ΟΚΝΕ, τόν Νοέμβριο τοῦ 1923. «Δέν ένιωσαν οί γυναίκες πώς δέ χύθηκε σέ έπαναστατικά καλούπια. Καί δέν αισθάνθηκαν πώς μερικές ψευτοδιανοούμενες φεμινίστριες τόν άκολούθησαν άπό άρριβισμό καί μονάχα γιά επίδειξη. Ό φεμινισμός έπρεπε νάναί τό σύνθημα ενός κοινωνικού άγώνα κι' όχι μιά νεροδραστη φιλολογία». ³⁰ Η σκληρότητα τῆς μομφῆς έχει τούς λόγους τῆς: Τήν έποχή εκείνη, όπως προκύπτει άπό τήν έπικοινωνία τοῦ περιοδικοῦ μέ τούς άναγνώστες καί, κυρίως, τίς άναγνώστριές του, πολλά κορίτσια διερευνούσαν τούς τρόπους πού θά τούς επέτρεπαν νά συνδυάσουν άρμονικά τήν κομμουνιστική μέ τή φεμινιστική τους ταυτότητα.

Περιττό νά αναφερθῶ διεξοδικά στήν έπιβίωση τῆς καταγγελίας. Οὔτως ή άλλως, ό φεμινισμός θά καταντοῦσε σύντομα συνώνυμο κάθε «θηλυκοῦ» έλαττώματος. Περιορίζομαι, ένδεικτικά, στήν κριτική πού άσκησαν οί κομμουνιστές στήν πρώτη μεγάλη γυναικεία συγκέντρωση γιά τήν ψῆφο, ή όποία πραγματοποιήθηκε τόν Μάρτιο τοῦ 1928 στό θέατρο «Απόλλων»: «Η κίνηση αυτή γίνεται γιά ν' άκουστή τό όνομα μερικῶν κυριῶν τῶν σαλονιῶν, πού βαρέθηκαν πιά νά πίνουν μονάχα τσάι καί νά χορεύουν —ίσως γιατί τίς πήραν τά γερατειά— καί θέλουν νά έμφανιστοῦν ως “φεμινίστριες” γιά ν' άκουστοῦν λιγάκι καί τά όνόματά τους, τά ξεχασμένα πιά άπό τήν κοσμική στήλη τῶν εφημεριδῶν», άναφέρει ένα σχόλιο. ³¹ Γιά «φωνές, παράτες, ρεβερέντζες» μιλά ένα άλλο καί χλευάζει πού οί κοσμικές στήλες άσχολήθηκαν μέ τήν έμφάνιση τῶν διοργανωτριῶν καί, ιδιαίτερα, μέ τό «μπές ταγιέρ» μιάς άπό αυτές. ³² «Μά ποιός ήταν ό σκοπός τῶν κυριῶν αυτῶν;», άναρωτιέται ρητορικά ένα τρίτο. «Αφοῦ γέρασαν καί πιά δέν έχουν πέραση, μ' αυτό τό μέσο κατώρθωσαν νά γραφτῆ στήν κοσμική κίνηση τό όνομα καί τό κοστοῦμί τους». ³³ Ακολουθεῖ ή συμπύκνωση τῆς γελοιογραφίας σέ ένα χρονογράφημα μέ τόν λιτό —όσο καί γενικευτικό— τίτλο «Φεμινισμός»: Η ήρωίδα τοῦ χρονογραφήματος γυρεύει τσιγάρο. Τῆς τό άρνούνται. Έκείνη χτυπά τό πόδι, παριστάνει ότι λιποθυμᾷ. Τῆς δίνουν τσιγάρο. Γυρεύει οὔζο. Τό κερδίζει κι αυτό καί πανηγυρίζει τή δεύτερη νίκη τῆς. Παίρνει φόρα καί

γυρεύει νά γλεντήσει. Έγκαταλείπει τά παιδιά τῆς καί γυρνάει τά βράδια έξω, πίνοντας καί βρίζοντας σάν χαμάλης. Γυρεύει τέλος ψῆφο, σαλιαρίζει μέ ύπουργούς καί βουλευτές γιά νά κάμψει τήν αντίστασή τους. Δέν τά καταφέρνει. Τραβάει τώρα κι αυτή «γεμάτη πολεμικό μένος» στόν «Απόλλωνα». Καί ή ιστορία κλείνει μέ τό διδακτικό επιμύθιο: «Όλη ή ύπόθεση τοῦ “φεμινισμοῦ” είναι ζήτημα “κυριῶν” καί θέμα γιά τά σαλόνια». ³⁴

Καθώς τά χρόνια περνοῦν, ό φεμινισμός στιγματίζεται όλο καί περισσότερο σάν δραστηριότητα γυναικῶν πού, όταν «δέν τίς χωροῦν πιά τά σαλόνια, φιλοδοξοῦν ν' άκουστοῦν καί στή Βουλή τῆς “Δημοκρατίας”». ³⁵ Χαρακτηριστικά είναι στό σημείο αυτό τά σχόλια πού συνοδεῦουν κάθε συλλογική γυναικεία κινήτοποίηση τῆς έποχῆς. Στά 1929, λόγου χάρη, ή συμμετοχή γυναικῶν όργανώσεων, δραστηριοποιημένων ἤδη στό πλαίσιο τῆς βαλκανικῆς Μικρῆς Ἐνάντι τῶν Γυναικῶν, στό Διεθνές Συνέδριο τῆς Ειρήνης (Αθήνα, 6-11 Ὀκτωβρίου) δέχεται πυρά πού δέν άσχοιοῦνται οὔτε πρὸς στιγμή μέ τό περιεχόμενο τῶν εργασιῶν του: μιά άπό τίς συμμετέχουσες έμφανίζεται νά ρωτᾷ γιά τά θέματα τοῦ συνεδρίου, κάποια άλλη τῆς άπαντᾷ γιά τή σωστή μάγκα πούδρας, μιά τρίτη άνησυχεῖ μήπως έβαλε πολύ ρούζ καί «είναι νά σκάσει» πού δέν είναι έτοιμο τό καινούριο τῆς ταγιέρ, «καί πώς θά πάω, ή Λουλού καί ή Φιφή θάναί τοῦ κουτιοῦ». Στόχος τους νά βροῦν στό συνέδριο «κάποιον τῆς προκοπῆς» ή, τουλάχιστον, νά έρωτοτροπήσουν μέ τούς ξένους προσκαλεσμένους. ³⁶ Παρεμφερῆς κριτική θά ά-

30. Ρόζα, «Η γυναίκα στήν κοινωνία», *Νεολαία*, τ. 23 (15 Νοεμβρίου 1923), σ. 4.

31. «Οί φεμινίστριες», *Ριζοσπάστης* 16 Μαρτίου 1928. Στή συγκέντρωση συμμετείχαν οί σημαντικότερες γυναικείες όργανώσεις τῆς έποχῆς καί στίς όμιλήτριες περιλαμβάνονταν ή Μαρία Σβώλου (Σύνδεσμος), ή Ἄγνη Ρουσοπούλου (Εθνικό Συμβούλιο), ή Δώρα Μοάτσου (γυναικεία σωματεῖα Κρήτης), ή Ἄθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ (Διεθνῆς Σύνδεσμος Γυναικῶν, Σοσιαλιστικός Ὁμιλος Γυναικῶν) καί ή Δώρα Βουρλούμη (Φοιτητική Συντροφιά).

32. Κομμουνίστρια, «Οί φεμινίστριες», *Ριζοσπάστης* 19 Μαρτίου 1928.

33. «Πώς άγωνίζονται», στό *ίδιο* 19 Μαρτίου 1928.

34. Προλετάριος, «Φεμινισμός...», στό *ίδιο* 20 Μαρτίου 1928. Παρόμοια κριτική θά άσκηθεῖ καί τήν επόμενη χρονιά στή δεύτερη μεγάλη συγκέντρωση τῶν φεμινιστριῶν γιά τήν ψῆφο. Βλ. ένδεικτικά: Η εργάτρια, «Πάνω στή χθεσινή συγκέντρωση γιά τήν δημοτική ψῆφο στίς γυναίκες», *Ριζοσπάστης* 1 Ἀπριλίου 1929.

35. Σόνια Ντούργκα, «Ό φεμινισμός άπό τήν άποψη μας», στό *ίδιο* 12 Σεπτεμβρίου 1929.

36. Σόνια Ντούργκα, «Ειρημιστικός διάλογος», στό *ίδιο* 12 Ὀκτωβρίου 1929. Γιά τό συνέδριο αυτό, βλ. «Τό Συνέδριο τῆς Ειρήνης», *Ὁ Αγώνας τῆς Γυναίκας* Ε/102 (15 Ὀκτωβρίου 1929), σ. 3-4, 6.

σκηθεϊ την επόμενη χρονιά και στίς διοργανώτριες του Πρώτου Συνεδρίου για την Προστασία της Μητρότητας και του Παιδιού: «Στή Βουλή των Ἑλλήνων ἐκμεταλλευτῶν διάφορες κυρίες τῆς “ἀριστοκρατίας” ἐπιδείχνουν τὰ πολυποίκιλα χαρίσματά τους, συζητώντας γιά τήν “προστασία τῆς μητέρας καί τοῦ παιδιοῦ”», εἶναι τό τετριμμένο σχόλιο. Μόνο πού ἐδῶ, ἡ λησμονημένη πολιτική αἰτίαση κάνει καί πάλι τήν ἐμφάνισή της: «Οἱ ἐκμεταλλευτές κι’ οἱ γυναίκες τους πού οἱ βαρύτερες τουαλέττες τους στάζουν αἷμα τῆς μητέρας ἐργάτριας καί χωρικής καί τοῦ παιδιοῦ ἔχουν τήν ἀνάδεια νά μαζεῦονται σέ συνέδριο “προστασίας” αὐτῶν ἀκριβῶς πού ροφοῦν τό αἷμα».³⁷

Δέν ἔχει, πιστεύω, νόημα νά πολλαπλασιάσω τὰ παραδείγματα. Κάθε ἀφορμή θά σταθεῖ ἱκανή νά προκαλέσει μιά ἀκόμη ἐπίθεση στίς γελοῖες φεμινίστριες καί τὰ ἀστικά ὅσο καί γυναικίσια τερτίπια τους. Ὅταν, λόγου χάρι, οἱ Ἀθηναῖοι αἰφνιδιάζονται ἀπό τίς πρῶτες ἀφίσες μέ τό πρόσωπο τῶν πολιτικῶν στούς δρόμους τῆς πόλης, ἡ μπάλα θά πάρει καί πάλι τίς ὁπαδούς τῆς ψήφου: «Καλέ κύτταξε, τί σέξ ἀπῆλ πού ἔχει αὐτός... Ἀχ, ναι, ἀγαπητή μου, εἶναι σαρμάν... Πολύ σαρμάν! Ἄν εἶχαμε ψήφο, θά μπορούσα νά τόν υποστηρίξω... [...] Γι’ αὐτό πρέπει ν’ ἀγωνιστοῦμε γιά τήν βουλευτική ψήφο».³⁸ Κι ὅταν μερίδες τῆς φεμινιστικῆς κίνησης θέτουν τό αἴτημα τῆς συμμετοχῆς τῶν γυναικῶν στίς ἐκλογικές λίστες ἐνόψει δημοτικῶν ἐκλογῶν, ἀντί, ὅπως συνέβη ἄλλοῦ, νά συμπεριλάβουν καί οἱ ἴδιοι γυναίκες στά ψηφοδέλτιά τους, οἱ ἐγχώριοι κομμουνιστές θά προτιμήσουν νά ἐπαναπαυτοῦν στήν τυποποιημένη πιά κατηγορία: «Οἱ φεμινίστριες κυρίες, ὕστερα ἀπό τὰ τσάγια, τίς θεγγέρες, τὰ ζούρ φῆξ καί τὰ γλέντια τους, μαζί μέ τό θόρυβο πού σηκώνουν γιά νά περάσουν ἀπό τήν κοσμική στήλη τῶν ἐφημερίδων στό πολιτικό ρεπορτάζ, ἔχουν γιά σκοπό νά ἐνισχύσουν καί τούς κεφαλαιοκράτες προστάτες φίλους καί πάτρωνές τους, ξεγελώντας τίς υποψήφιες νά ψηφίσουν τούς ἀστούς υποψήφιους καί τίς ἴδιες αὐτές κυρίες πού θά μποῦν στά ψηφοδέλτιά τους».³⁹ Ὅταν, τέλος, ἡ παρέμβαση τῶν φεμινιστριῶν στά γυναικεῖα συνδικαλιστικά ζητήματα κρίνεται πῶς υποθάλπει τόν ἀνταγωνισμό τῶν φύλων, ἡ ἀπάντηση θά εἶναι καί πάλι ἡ ἴδια: ἀγνοοῦνται οἱ ἐνοχλητικές θέσεις καί χλευάζονται τὰ ψηλά τακούνια τους.⁴⁰

Ὡς ἐδῶ, ἡ ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΗΣΗ τῶν φεμινιστριῶν περνᾷ μέσα ἀπό τήν ἀπόλυτη ταῦτίσή τους μέ τήν κυρίαρχη εἰκόνα της, συνήθως μεσήλικης, ἀεργῆς καί κοσμικῆς ἀσπῆς. Ἡ εἰκόνα, ὠστόσο, αὐτή περιλάμβανε οὕτως ἡ ἄλλως καί μιά πρόσθετη αἰτίαση, τήν ὁποία δέν θά ἄφηναν ἀνεκμετάλλευτη οἱ κομμουνιστές τοῦ Μεσοπολέμου. Ἔτσι, κάποιες φορές ἡ καρικατούρα προσλαμβάνει μιά διαφορετική χροιά, γλιστρᾷ σέ μιά εὐθέως ἠθική καταγγελία, ταυτίζει ἐντέλει τό φεμινισμό μέ τήν τάση ἐκπόρνευσης τῶν γυναικῶν τῆς ἀστικῆς τάξης. Τῆ βαριά κατηγορία προαναγγέλλει στήν ἀρχή τῆς πε-

ρίοδου ἓνας ὑπαινιγμός, ἡ μᾶλλον μιά λέξη, ὅταν οἱ γυναίκες πού συμμετεῖχαν στό Συνέδριο τοῦ 1921 χαρακτηρίζονται συλλήβδην «ῥαίτες γαντοφορεμένες παξιμάδες τοῦ καλοῦ κόσμου».⁴¹ Ἡ κατηγορία ἐπανερχεται λίγο ἀργότερα, τότε πού ἡ Ράικα ἐπιχειρεῖ νά συγκροτήσῃ τήν κομμουνιστική ἐκδοχή γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν. Ἀξίζει νά δοῦμε πῶς: «Οἱ ἴσαμε σήμερα διάφορες γυναικεῖες ὀργανώσεις οἱ πῶ πολλές εἶνε φιλανθρωπικά ἰδρύματα, ἄλλες κοινωνικοὶ ὀργανισμοί μά κι’ οἱ πολιτικοὶ ἀκόμα σύνδεσμοι, ἐπειδή ἦσαν προϊόντα τῆς ἀστικῆς πλουτοκρατίας καί ὠδηγοῦντο ἀπό διάφορες κυρίες τῆς ἀνωτέρας κοινωνίας, μέ τήν ψυχολογία καί τή μόρφωση τῆς τάξεώς των, δέν κατώρθωσαν τίποτ’ ἄλλο παρά ν’ ἀναπτύξουν ἓναν ἐγωισμό ὑπέροτρο, μιά ὑπερτροφική ἀντίληψη τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας πού παραζαλισμένη ἀπό θολές πνευματικές ἐπιδράσεις κι’ ἀπό τίς περίπλοκες κι’ ἀκατάστατες οἰκονομικές συνθήκες τοῦ τωρινοῦ καιροῦ παρέσυραν σ’ ἓνα δίχως τύψη, δίχως περιορισμούς, δίχως ἠθικές ἀρχές ἢ τουλάχιστο πρόληψες Ἡδονισμό».⁴²

Οἱ δάσεις ἔχουν πιά τεθεῖ γιά τήν ἀνεμπόδιση ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιχειρήματος: ἡ ἐνασχόληση μέ τό φεμινισμό συνεπαγόταν, μεταξύ ἄλλων, καί τή σεξουαλική ἐλευθεριότητα. Τό κείμενο χτύπημα δίνεται καί πάλι στά 1928 μέ τήν εὐκαιρία τῆς συγκέντρωσης γιά τήν ψήφο πού τόσο ἐρέθισε τούς κομμουνιστές τῆς ἐποχῆς. Συμβουλευόντας τίς ἐργαζόμενες γυναίκες νά μείνουν ἀνεπηρέαστες ἀπό τήν κινητοποίηση γιά τήν ψήφο, ὁ χρονογράφος τοῦ *Ριζοσπάστη* δέν μασᾷ τά λόγια του: «Ἄς ἀφίσουν τίς κυρίες τοῦ “καλοῦ κόσμου” μέ τά κουνήματά τους, τίς “νέες ἰδέες” τοῦ τσιγάρου καί τῆς κοκαίνης, μέ τό “Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων” καί τόν Ἀγῶνα τῆς Γυναίκας”, ἄς τίς ἀφίσουν νά φλυαροῦν ἀνάμεσα ἀπό δύο σπασμούς μιάς σάπιας ἡδονῆς γιά τή “φιλανθρωπία” καί γιά τήν ψήφο, γιά τὰ “γράμμα-

37. Μ. Ν., «Ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα», *Ριζοσπάστης* 25 Ὀκτωβρίου 1930. Βλ. τὰ πρακτικά τοῦ συνεδρίου πού ἐπιμελήθηκε ἡ Ρόζα Πρωτεκδικίου στό Α΄ Πανελλήνιον Συνέδριον προστασίας μητρότητος καί παιδικῶν ἡλικιῶν (Ἀθήναι, 19-26 Ὀκτωβρίου 1930), Ἀθήνα χ.χ.

38. Πρωτοπόρος, «Διαγωνισμός καλλονῆς», *Ριζοσπάστης* 11 Σεπτεμβρίου 1932.

39. «Ἡ ἐργάτρια, ἀργότισα καί φτωχή νοικοκυρά στίς δημοτικές ἐκλογές. Οἱ μεγαλόσχημες φεμινίστριες... προστάτριες τῶν γυναικῶν. Μόνο στή Σοβιετική Ἐνωση ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα ἀπόκτησε ἀληθινά δικαιώματα», στό ἴδιο 25 Μαΐου 1933.

40. Φιλοποίμενας Καρβελάκης, «Ἡ ἑνατη Γενική Συνέλευση τῆς Ὁμοσπονδίας τῶν Δημοδιδασκάλων», στό ἴδιο 10 Μαΐου 1927.

41. «Τί νά σᾶς κάνουμε!», στό ἴδιο 4 Ἀπριλίου 1921. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

42. Ράικα, «Ἡ ἀποψή μας», στό ἴδιο 7 Ἀπριλίου 1925.

τα' και για τη μόδα».⁴³ Μέ γυναικεία αυτή τη φορά ύπογραφή, ή ίδια κατηγορία θά άπευθυνθεί και στις φεμινίστριες της Θεσσαλονίκης (ανάμεσά τους και στην Έλπίδα Άντωνιάδου πού άπομακρύνθηκε από τη δημόσια εκπαίδευση δύο χρόνια αργότερα ως κομμουνίστρια), όταν κατά την επίσκεψή τους στον Βενιζέλο για τό ζήτημα της ψήφου δέχονται, ύποτίθεται χωρίς να αντιδράσουν, κάποια φιλοφρόνηση από τό στόμα του πρωθυπουργού. «Ξελιγώθηκαν» οι «έκφυλες» φεμινίστριες μέ τό «κοπλιμάν για τίς κλινικές τους ικανότητες», ισχυρίζεται τό δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη*, γιατί οι γυναίκες αυτές είναι μαθημένες να «κάνουν άγώνα μέ ψηφίσματα στις γκαρσονιέρες των ύπουργών».⁴⁴

Άς σταματήσω εδώ. Πιστεύω πώς τά παραδείγματα πού παρέθεσα άρκοϋν για να δείξουν τους δρόμους πού πήραν κομμουνιστές και κομμουνίστριες του Μεσοπολέμου προκειμένου να αντιπαρατεθούν στη φεμινιστική κίνηση της εποχής τους. Άς περιοριστώ, λοιπόν, σε μία τελική διευκρίνιση: ή άκραιο διακωμώδηση της φεμινίστριας αποκτούσε νόημα μόνον ως αντίποδας ενός άλλου προτύπου γυναικείας πολιτικότητας. Πρόκειται για ένα πρότυπο πού κατασκευάζεται τον ίδιο καιρό από τον «άτυπο» κομματικό λόγο και έχει τη δική του συναρπαστική ιστορία πού, δυστυχώς, υπερβαίνει κατά πολύ τά περιθώρια αυτού του κειμένου. Τό γυναικείο αυτό κομμουνιστικό πρότυπο, ή εργάτρια, ακολουθεί την αντίστροφη πορεία από τη φεμινίστρια πού «καίγεται», όταν άποφασίσει να «πολιτευτεί». Όσο δέν άσχολεϊται μέ τά κοινά, ή εργάτρια άποτελεί ένα άθλιο θύμα της καπιταλιστικής κοινωνίας, αντικείμενο της πιό στυγνής οικονομικής και σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Η μοίρα της συνοψίζεται στην πείνα, την πορνεία και τον «αργαλειό πού τη λιώνει», τό μελωδικό τρίπτυχο της έξαθλίωσης πού θά συναντήσουμε σε άπειρα ποιήματα, διηγήματα και χρονογραφήματα της εποχής. Τά πάντα, ωστόσο, αλλάζουν, όταν στην άψυχη εργάτρια έμφυσηθεί ή ταξική συνείδηση, όταν συντελεστεί ή ταξική της άφύπνιση. Η πολιτική δραστηριοποίησή της είναι ένας μονόδρομος πού την οδηγεί από την άπόλυτη θυματοποίηση στην εκ προοιμίου ισότιμη συμμετοχή στους κοινούς άγώνες άνδρών και γυναικών. Στη διαδικασία αυτή, σε αντίθεση μέ την πολιτική εκείνη ένασχόληση πού καταδικάζει τίς φεμινίστριες σε εκπόρνευση, οι εργάτριες εξαγνίζονται ως γυναίκες: ή πορνεία δέν έλλοχεϊ πιά σε κάθε στροφή του δρόμου, τό φάσμα της πείνας δέν τίς τρομάζει πιά, τό άφεντικό δέν έχει πιά τά κότσια να τους ριχτεί.

Άλλά τό ύποκείμενο των κοινωνικών άγώνων δε αλλάζει αυτόμάτως μέ την είσοδο των γυναικών στην πολιτική. Άντιθέτως. Έτσι, παράλληλα μέ τό πρότυπο της εργάτριας-θύματος πού μεταμορφώνεται στην εργάτρια-άγωνίστρια, εμφανίζεται από νωρίς και τό πρότυπο της ήρωίδας μάνας, γυναίκας ή αδελφής του άγωνιστή, μιάς γυναίκας της οποίας ο πολιτικός ρό-

λος άπορρέει άρμονικά από τη θέση της στην οικογένεια και έξαντλείται σε αυτήν. Οι νέες αυτές εικόνες γυναικών προτείνονται στον μεσοπολεμικό κομμουνιστικό λόγο ως αντίποδας της στερεότυπης εικόνας της φεμινίστριας, αλλά στην πραγματικότητα αποτελούν τό άνεστραμμένο είδωλό της. Η μάνα ή ή συντρόφισσα του άγωνιστή, ή άφιερωμένη στον άγώνα άμόλυπτη μορφή, άντλεί από την ίδια πηγή μέ την άμυαλη και ήδυπαθή φεμινίστρια: και οι δύο ταυτίζονται μέ τη «γυναικεία φύση» τους, μόνο πού ή πρώτη έχει καταφέρει να την τιθασεύσει και ξέρει να προβάλλει τά άγαθοποιά της χαρακτηριστικά – και μόνον αυτά.⁴⁵ Διακαλεμένες από τους έμπειρους άνδρες συντρόφους τους, οι κομμουνίστριες φτάνουν έτοι σε τέτοιο σημείο άπολύτρωσης, ώστε «άντι να προσφέρουν τό στήθος στά χάδια του άγοραστοϋ τους, τό σηκώνουν πρόχωμα στους ταξικούς άγώνες».⁴⁶

Τό φορτίο της μνήμης

ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΛΟΙΠΟΝ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ, ή κομμουνιστική άριστερά έπεξεργάστηκε –και διατύπωσε ρητά– την άποψη ότι ή έμπλοκή των γυναικών στις μη κομμουνιστικές εκδοχές της πολιτικής, και κυρίως ή ένασχόλησή τους μέ τό φεμινισμό, τίς οδηγούν αναπότρεπτα στον κοινωνικό συντηρητισμό, την έξαχρείωση και την εκπόρνευση. Μολονότι γελοιογραφικές, οι στερεότυπες εικόνες της φεμινίστριας πού πρότειναν τά κομμουνιστικά έντυπα των δύο μεσοπολεμικών δεκαετιών έπηρέασαν βαθιά την εγχώρια σχέση κομμουνισμού-φεμινισμού, άνοίγοντας ανάμεσά τους ένα χάσμα πού, όπως είδαμε, υπερέβαινε κατά πολύ την όποια ταξική ή/και πολιτική τους αντιπαλότητα. Συμπράττοντας ενεργητικά στη διαμόρφωση του αντιφεμινιστικού αυτού κλίματος, οι κομμουνίστριες αντιμετώπισαν τίς φεμινίστριες, και ιδιαίτερα τη ριζοσπαστική τους μερίδα, μέ μία σκληρότητα πού συχνά άδιαφορούσε για τά συνήθη προσχήματα της πολιτικής αντιπαράθεσης.

Δύσκολο να σταθμίσουμε σήμερα μέ ακρίβεια τίς έπιπτώσεις αυτής της στάσης. Άπό όσα προηγήθηκαν έγινε, πιστεύω, φανερό ότι άκόμη και αίτήματα πού περιλαμβάνονταν στην κομμουνιστική άτζέντα έχαναν αυτόμάτως τη «νομιμότητά» τους μόλις περνούσαν

43. Προλετάριος, «Η Συντρόφισσα», στο ίδιο 8 Μαρτίου 1928.

44. Τερέζα, «Γυναικεία ψήφος και άστική ξειπρωσία», στο ίδιο 18 Απριλίου 1929.

45. Για την κατασκευή του γυναικείου κομμουνιστικού προτύπου, βλ. τρία χαρακτηριστικά χρονογραφήματα: Προλετάριος, «Η συντρόφισσα», *Ριζοσπάστης* 23 Δεκεμβρίου 1924· Προλετάριος, «Η συντρόφισσα», στο ίδιο 8 Μαρτίου 1928· Προλετάριος, «Η γυναίκα», στο ίδιο 13 Μαρτίου 1928.

46. Πρωτοπόρος, «Κοσμικά», στο ίδιο, 6 Ιουλίου 1931.

στά χέρια τῶν φεμινιστριῶν. Ἡ ψήφος συνιστᾶ τό πλέον προφανές παράδειγμα. Ὑπάρχουν καί ἄλλα. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ κομμουνιστική προσέγγιση μεταμόρφωνε ὅλα τά «γυναικεία» θέματα ἀπό αἰτήματα φύλου σέ αἰτήματα τάξης, κρίνοντάς τα θεμιτά μόνον ὅταν περιλαμβάνονταν στό «ἄμεσα κομματικά καθήκοντα» ἢ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο τῆς δραστηριότητος τῶν κομματικῶν ὀργανώσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἔνα ζήτημα μέ τό ὅποιο δέν ἀσχολήθηκαν παρά μέ σοβαρή καθυστέρηση καί ἀναπάντεχη διστακτικότητα οἱ φεμινίστριες τοῦ Μεσοπολέμου. Ἀναφέρομαι στή νομιμοποίηση τῶν ἐκτρώσεων, θέμα στό ὅποιο ἡ κομμουνιστική ὀπτική θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ πρωτοποριακή. Μέ μιά διαφορά: τήν ὥρα πού προπαγάνδιζαν τή δυνατότητα τῶν «γυναικῶν τοῦ λαοῦ» νά ἐλέγχουν τήν ἀναπαραγωγική τους ικανότητα καί κατακεραυνώνων τούς ἀστούς πῶς μετατρέπουν τίς γυναῖκες τους σέ «παιδοποιητικές μηχανές», οἱ κομμουνίστριες κατήγγελλαν συστηματικά τίς «μεγαλοκυράδες» πού καταφεύγουν σέ ἐκτρώσεις «γιά νά μή χαλάσει ἡ γραμμή τοῦ σώματός τους». Στή λογική αὐτή, τό καινοτόμο αἶτημα ἔχανε τήν πειθῶ του, γινόταν ἔνα ἀκόμη ταξικό ὄπλο στό χέρια τοῦ προλεταριάτου καί ὄχι ἔνα δῆμα γιά τήν ἀπελευθέρωση ὄλων τῶν γυναικῶν.⁴⁷

Σημείωσα ἤδη ὅτι, προκειμένου νά προβάλουν πειστικά τήν καρικατούρα τῆς φεμινίστριας, οἱ κομμουνίστριες ἀναγκάζονταν νά υἱοθετήσουν ἔνα ἀντιπρότυπο πού τίς δέσμευε σέ ρόλους ἑναρμονισμένους μέ ἔνα ἠθικό κώδικα πού δέν ἀμφισβητοῦσε τά πανίσχυρα γυναικεία στερεότυπα τῆς ἐποχῆς. Ἐτσι, ὅμως, αὐτοπαγιδεύονταν, ὅπως ὑπαινίχθηκα καί στήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἀποδεχόμενες ἔνα ἔμφυλο ἀξιακό σύστημα, τό ὅποιο πρέπει νά ἐρχόταν σέ κατάφωρη ἀντίθεση μέ τίς προσωπικές ἐπιλογές καί τά ὀδυνηρά κάποτε διώματα πού συνεπαγόταν ἡ στράτευση τους στήν ἀπαιτητική καθημερινότητα ἑνός ἡμιπαράνομου κόμματος. Ἀπό κάποιες πληροφορίες, συνήθως ἀγρίως αὐτολογοκρινόμενες, πού παρεισφύρουν στίς γραπτές ἀναμνήσεις τους, καθῶς καί ἀπό ὅσες σχετικές προφορικές μαρτυρίες ἔχω καταφέρει νά συλλέξω, συνάγεται ὅτι ἡ ἀνέφελη συντροφικότητα τῶν δύο φύλων στό ἔσωτερικό τοῦ κόμματος, ἡ πολυδιαφημισμένη κομμουνιστική οἰκογενειακή γαλήνη καί, κυρίως, ἡ εἰδυλλιακή σχέση τῶν κομμουνιστριῶν μέ τή μητρότητα ἀνήκαν μᾶλλον στή σφαῖρα τῆς κομματικῆς μυθολογίας καί σπανίως ἀντιστοιχοῦσαν στίς πραγματικές ἐμπειρίες τους.

Εἶναι ἀλήθεια πῶς οἱ κομμουνιστές, καί κυρίως οἱ κομμουνίστριες, πιέζονταν τήν ἐποχή αὐτή νά ἀπαντήσουν στήν τυπική κατηγορία τῶν ἀντιπάλων τους, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κοινωνικό σύστημα πού ἐπαγγέλλονταν βασιζόταν στή διάλυση τῆς οἰκογένειας, τήν ἐγκατάλειψη τῶν παιδιῶν στό χέρια τοῦ κράτους, τή διαφθορά καί τήν «κοινοκτημοσύνη» τῶν γυναικῶν.⁴⁸ Ἡ ἀμυντική στάση τῶν κομμουνιστριῶν ἀπέναντι στήν κλασική αὐτή συκοφαντία δέν σχετιζόταν παρά μόνον

ἔμμεσα μέ τή δική τους, ἐξίσου ἠθικολογική, ἐπίθεση στίς φεμινίστριες. Ἀλλά κατά ἔναν παράδοξο τρόπο, ἡ ἀντικομμουνιστική ἠθικολογία καί ἡ ἀντιφεμινιστική κομμουνιστική ρητορεία ὀδηγοῦσαν σέ ἔνα κοινό ἀποτέλεσμα, ἀπονομιμοποιώντας καί οἱ δύο τήν ἑνασχόληση τῶν γυναικῶν μέ «αἰρετικές» ἐκδοχές τῆς πολιτικῆς: τόν κομμουνισμό γιά τούς ἀντικομμουνιστές, τό φεμινισμό γιά τούς κομμουνιστές καί τίς κομμουνίστριες.

Ὅπως καί νά ἔχει, οἱ κομμουνίστριες τοῦ Μεσοπολέμου ἐγκαινίασαν μιά στάση ἀπέναντι στίς φεμινίστριες τοῦ καιροῦ τους πού ἐμελλε νά σφραγίσει ἀνεξίτηλα τίς ἐξελίξεις. Στό τέλος τῆς περιόδου, οἱ κομμουνίστριες θά βρίσκονταν στή δύσκολη θέση νά ἐπιδιώξουν τή συνεργασία τῶν γυναικῶν πού οἱ ἴδιες εἶχαν τόσο σκληρά πολεμήσει καί, προκειμένου νά ἐπιτύχουν στό σχέδιό τους αὐτό, θά ἔριχναν τούς τόνους τῆς ἀντιπαράθεσης μέ τόν ἀστικό φεμινισμό. Ἐχω περιγράψει ἄλλοῦ τή διαδικασία τῆς σύγκλισης κομμουνιστριῶν καί ριζοσπαστριῶν φεμινιστριῶν τίς παραμονές τῆς μεταξικῆς δικτατορίας, τότε πού ἡ διεθνῆς συγκυρία ἐπέβαλλε στούς κομμουνιστές νά ἐγκαταλείψουν τόν παραδοσιακό τους σεχταρισμό καί νά ἐξασφαλίσουν εὐρύτερες ἀντιφασιστικές συμμαχίες.⁴⁹ Ἡ προσέγγιση, ὡστόσο, αὐτή δέν βασίστηκε στήν οὐσιαστική (ἰδεολογική καί πολιτική) ἀπόρριψη τῆς θεωρίας τοῦ ἀστικοῦ φεμινισμοῦ, ἀλλά στή σιωπηρή προσαρμογή τῶν «προοδευτικῶν» γυναικῶν στό δεδομένο τῆς περιόδου, πού τίς ὑποχρέωναν νά ἀναζητήσουν τήν πολιτική τους ταυτότητα κινούμενες μέσα στό ὄρια τῆς ἀντιπολεμικῆς-ἀντιφασιστικῆς κίνησης τῆς ἐποχῆς. Στή διαδικασία αὐτή, οἱ φεμινίστριες ἦταν ὑποχρεωμέ-

47. Βλ. ἐνδεικτικά: Γιάννης Ἀντωνιάδης, «Τό ζήτημα τῶν ἐκτρώσεων», *Πρωτοπόροι*, φύλλο 3 (Ἀπρίλις 1931), σ. 93-94. «Ἡ ἐργάτρια, ἀγρότισσα καί φτωχή νοικοκυρά στίς δημοτικές ἐκλογές», *Ριζοσπάστης* 25 Μαΐου 1933. Π., «Ἀπέθανεν συνεπεία ἀμβλώσεως. Οἱ δικαστές δέν πρόλαβαν νά τήν καταδικάσουν!», *στό ἴδιο* 19 Σεπτεμβρίου 1934. Στάρκος, «Ἡ "ἱερή" οἰκογένεια», *στό ἴδιο* 17 Νοεμβρίου 1934. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι κατά τή μεσοπολεμική περίοδο μόνον ὁ Σοσιαλιστικός Ὀμιλος Γυναικῶν τῆς Ἀθηνῶν Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ περιέλαβε στό πρόγραμμά του τήν ἀποποινικοποίηση τῶν ἐκτρώσεων.

48. Ἀπό τήν τεράστια σχετική βιβλιογραφία τῆς ἐποχῆς περιορίζομαι ἐδῶ ἐνδεικτικά στό ἀντικομμουνιστικό φυλλάδιο τῆς Μαργαρίτας (Ραφτοπούλου) Ἐπιτροπῆς, *Τό ψυχροράγισμα τῆς οἰκογενείας καί τό κομμουνιστικόν κράτος*, Τυπογραφεῖον Παρασκευᾶ Λεῶνη, Ἀθήναι 1928 καί, ἀπό τήν κομμουνιστική πλευρά, στήν ἀπάντηση τοῦ Κ. Ν. Γιμπρέ στόν βουλευτή Θεσσαλονίκης Βαρδαγιάννη γιά τό ἴδιο θέμα: «Κομμουνισμός, γάμος, οἰκογένεια», *Ριζοσπάστης* 7 Δεκεμβρίου 1924.

49. Ἀγγέλικα Ψαρρᾶ, «Χρονικό μᾶς μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάξω*, τεῦχος 198, 14 Σεπτεμβρίου 1988, σ. 29-36.

νες νά αναθεωρήσουν τίς ἀντιλήψεις τους γιά τήν «ένιαία γυναικεία πολιτική» καί νά ανατρέψουν κάμποσες ἀπό τίς τακτικές προτεραιότητές τους. Σύντομα, ἡ ἀναφορά στήν εἰρηνοποιό γυναικεία φύση, στά ἔμφυτα ἐκεῖνα χαρακτηριστικά τοῦ γυναικείου φύλου πού προσδίδουν, ὑποτίθεται, στίς γυναῖκες τήν ικανότητα νά καταπιάνονται ἀποτελεσματικά μέ θέματα τῆς «βιολογικῆς» τους ἀρμοδιότητας, θά ἀποτελέσει ἰδεολογικό κοινό τόπο τόσο στόν κομμουνιστικό ὅσο καί στόν φεμινιστικό λόγο, ἀνοίγοντας τό δρόμο γιά τή μέχρι πρότινος ἀδύνατη συνεργασία φεμινισμοῦ-κομμουνισμοῦ.

ΑΛΛΑ Η ΑΠΑΞΙΩΣΗ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ θά ἐπιβίωνε, ἐνίοτε κάτω ἀπό τίς γραμμές, κατά τίς ταραγμένες δεκαετίες πού θά ἀκολουθοῦσαν. Οἱ γυναῖκες τῆς ἀριστερᾶς εἶχαν πιά διδαχθεῖ νά προσλαμβάνουν τό φεμινισμό ὡς μιά ὑποπτη κοινωνικά καί ἀτελέσφορη πολιτικά γυναικεία δραστηριότητα καί τίς φεμινίστριες ὡς ὄντα πού παρέβαιαν μεταξύ ματαιοδοξίας καί γελοιοτήτας, ἀσχολούμενα μέ ζητήματα ὑπαγορευμένα ἀπό τήν ἀνάγκη γιά ἐκσυγχρονισμό, ἢ καλύτερα ἐξωραϊσμό, τῶν πολιτικῶν στοχεύσεων τοῦ ἀστισμοῦ. Στό μεταξύ, οἱ μεταπολεμικές περιπέτειες τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς ἔρχονταν νά ἐνισχύσουν καί νά παγιώσουν τοὺς γυναικείους ρόλους πού εἶχαν υἱοθετήσει οἱ κομμουνίστριες τοῦ Μεσοπολέμου, ἐμφανίζοντάς τους, ὅπως εἶδαμε, σάν ἀντίποδα τῶν πολιτικῶν πρακτικῶν καί τῶν στάσεων ζωῆς τῶν φεμινιστριῶν τοῦ καιροῦ τους. Ἀπό τή δική τους πλευρά πάλι, οἱ περισσότερες φεμινίστριες τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου θά ὀδηγοῦνταν σύντομα σέ δρόμους πού θά τίς συνέδεαν ὄλο καί πιό στενά μέ συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις τῆς νέας ἐποχῆς. Οὕτως ἢ ἄλλως, μετά τήν ἐπικύρωση τῶν διεθνῶν συμβάσεων γιά τή γυναικεία ψήφο, οἱ σημαντικότεροι κομματικοί σχηματισμοί θά ἐκδήλωναν αἴφνης τό ἐνδιαφέρον τους γιά τήν προσέλευση τῶν γυναικῶν ψηφοφόρων καί θά προχωροῦσαν βαθμιαία στή δημιουργία γυναικείων τμημάτων, στά ὁποῖα θά ἐπιδίωκαν νά ἐξασφαλίσουν τήν παρουσία γυναικῶν ἐμπειρων στά «γυναικεία» ζητήματα. Στό κλίμα αὐτό, ὁ φεμινισμός ἀποτελοῦσε πιά ἕναν ἀρχαῖκό – ἄν καί πάντοτε ἀνησυχητικό – ὄρο καί οἱ γυναῖκες πού συνέχιζαν νά δραστηριοποιοῦνται στίς γυναικείες ὀργανώσεις τῆς περιόδου, ἀκόμη καί σέ ὅσες διατηροῦσαν τήν προπολεμική τους ὀνομασία, θά ἀπέφευγαν συστηματικά νά αὐτοπροσδιοριστοῦν φεμινίστριες.

Πρόκειται βέβαια γιά τή συνέχεια τῆς ἱστορίας πού ἐπιχείρησα νά παρουσιάσω, γιά τά ἐπόμενα μέ ἄλλα λόγια κεφάλαια τοῦ ἀγραφου χρονικοῦ τῆς ἀντιπαράθεσης τῶν γυναικῶν τῆς ἀριστερᾶς πρὸς τίς φεμινίστριες τοῦ καιροῦ τους. Περιορίζομαι, λοιπόν, νά σημειώσω ὅτι ἡ πρόσληψη τοῦ φεμινισμοῦ ὡς ἀστικῆς – ὡς ἐκ τούτου ἀνυπόληπτης, ἂν ὄχι καί διεφθαρμένης – γυναικείας ἰδιοτροπίας ἐμελλε νά δείξει ἐξαιρετική ἀνθεκτικότητα στό χρόνο. Ἀρκεῖ νά ἀνακαλέσουμε

στή μνήμη μας τίς αὐθόρμητες ἀντιδράσεις τῶν γυναικῶν τοῦ ΚΚΕ στίς πρωτοβουλίες τοῦ κινήματος γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν τά πρῶτα μεταπολιτευτικά χρόνια: Ὑστερα ἀπό χρόνια σιωπῆς, ἡ παλιά καί δῆθεν ξεχασμένη συνταγή τῆς γελοιογράφησης τοῦ φεμινισμοῦ ἀναβίωνε καί πάλι ἀθικτη, ἀναγκάζοντας τίς γυναῖκες τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς νά ἀποκηρύξουν τά «μικροαστικά» φεμινιστικά αἰτήματα καί τίς «ἠθικά ὑποπτες» φεμινιστικές πρακτικές. Δεκαετίες μετά τή διατύπωση τῆς θεωρίας τοῦ ἀστικοῦ φεμινισμοῦ, οἱ κομμουνίστριες πρότειναν γιά μιά ἀκόμη φορά στίς φεμινίστριες τόν μαγικό καθρέφτη πού ἀντανακλᾷ παραμορφωμένο τό πρόσωπο κάθε ἀνυπάκουης γυναίκας.

Ἄπ' ὅ,τι φάνηκε, καί ἀπ' ὅσα ζήσαμε, οἱ νέοι καιροί ἐπέτρεπαν στίς φεμινίστριες τῆς πρώτης μεταπολιτευτικῆς δεκαετίας νά ἀγνοήσουν τήν ἠθικολογική μομφή πού τόσο πρέπει νά εἶχε ἐνοχλήσει τίς μεσοπολεμικές προμήτορές τους. Δέν πρέπει νά ἴσχυε, ὅμως, τό ἴδιο γιά τίς γυναῖκες πού, δίχως νά εἶναι ὑποχρεωτικά ἐχθρικές πρὸς τό φεμινισμό, ἐπιχειροῦσαν τήν ἴδια ἐποχή νά δοκιμάσουν τίς τύχες τους στόν δημόσιο χῶρο, ἐπιλέγοντας τά δύσβατα μονοπάτια τῆς παραδοσιακῆς πολιτικῆς. Ἐτοι, ἡ ἀποκήρυξη τοῦ φεμινισμοῦ στάθηκε ἕνα ἀπό τά τεχνάσματα πού ἀνακάλυψαν πολλές ἀπό αὐτές γιά νά ἀποσεισούν τήν κατηγορία τῆς ἀπειθαρχίας, νά δηλώσουν τή νομιμοφροσύνη τους στοὺς προδιαγεγραμμένους ὁρους τοῦ (πολιτικοῦ) παιχνιδιοῦ καί νά ἀποστασιοποιηθοῦν ἀπό τή γελοιογραφία τῆς μαινάδας πού ρίχνει στήν πυρᾶ τό σουτιέν της. Χρειάζεται πολλή ἀκόμη δουλειά γιά νά ἀντιληφθοῦμε τά ἀκριβῆ νοήματα πού κρύβει ἡ τόσο τετριμμένη σήμερα δήλωση ἀποκήρυξης τοῦ φεμινισμοῦ, πραγματικῆ καραμέλα στό στόμα τῶν γυναικῶν πού διεκδικοῦν νά προσπελάσουν τόν δημόσιο χῶρο. Ἡ ἀναζητήσή μας ὅμως θά παραμείνει ἡμιτελής, ἂν δέν φροντίσουμε νά τῆς δώσουμε τό ἀπαραίτητο ἱστορικό βάθος, ἂν δηλαδή τήν περιορίσουμε στή συγχρονία καί τή συναρτήσουμε ἀποκλειστικά μέ τό τελευταῖο κύμα τῆς γυναικείας ἀμφισβήτησης. Δέν εἶναι ἀσφαλῶς ἀπλό νά διαγνώσουμε τί πραγματικά ἐξορκίζουν οἱ γυναῖκες κάθε φορά πού σπεύδουν νά δηλώσουν ὅτι δέν ἔχουν καμία, μά ἀπολύτως καμία, σχέση μέ τό φεμινισμό. Ὑποθέτω, ὡστόσο, ὅτι ἄθελά τους ἀπαντοῦν σέ μιά ἤδη αἰωνόδια κατηγορία, πού, παρὰ τίς διακυμάνσεις καί τίς μεταμφιέσεις της, βαραίνει τίς ἐξεγερμένες γυναῖκες ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ὡς τίς ἡμέρες μας. Συχνά γελοιογραφική, ἢ εἰκόνα τῆς φεμινίστριας κουβαλάει πολλές καί ἀνεξιχνίαστες μνήμες, τό βάρος τῶν ὁποίων διευκολύνει σήμερα τίς γυναῖκες νά ἀποκηρύξουν μέ τόση εὐκολία τό φεμινισμό. Στό ἀσύνειδο αὐτό παιχνίδι τῆς μνήμης καί τῆς λήθης, τό φορτίο τῆς καρικατούρας τοῦ ἀστικοῦ φεμινισμοῦ πού κατασκεύασε καί προπαγάνδισε ὁ κομμουνιστικός λόγος τοῦ Μεσοπολέμου δέν πρέπει σέ καμία περίπτωσιν νά θεωρηθεῖ εὐκαταφρόνητο.